

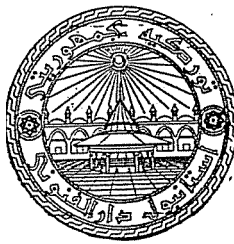
ایکٹھی نہ

سنجی و آلتجی صابی

دَارُ الْفُنُونِ  
الشیخ فاکر الدین محمد علی

تاریخی ، اجتماعی ، دینی ، فلسفی

حزیران — ۱۹۲۷



شہزادہ بائی — اوقاف مطبعہ سی

۱۹۲۶

# ابوبکر باقلانی

۱ - حیاتی

شرق متفکر لری میاننده بر موقع ممتاز احراز ایدن اعظم اسلامیہ دن بری قاضی ابوبکر محمد بن الطیب بن محمد بن جعفر بن القامم الباقلائی دد. [۱]  
ابوبکر باقلانی بصرہ دہ دو غمش ، او وقتلر جهانک مرکز مدینتی اولان بغداد دہ  
توطن ایتشدی.

مسلمانلرک ایلک قوردقلری بصرہ شهرینک اسلام تاریخندہ کی اہمیتی درکاردر .  
ایلک حرکت فکریہ اورادہ باشلامش ، ایلک ملکہ فلسفیہ اورادن پارلامش . فلسفہ  
موضوعی تشکیل ایدن « توحید » مسئلہ سنک متممی اولان « قدر » حقندہ ایلک سس  
اورادن چقمش ایدی . قرآن کریمی حرکہ لہ یئلردہ بصرہ نک یتیشدیردیگی نصر بن عاصم  
ایله یحیی بن یعمر ایدی .

صوفیہ نک محل ظهوری بوراسی ایدی ، صوفیہ رئیس و تابعینک فقهی ابوسعید حسن ،  
بصرہ لی ایدی .

لسان عربک انکشافہ ، علوم ادبیہ نک تکاملنہ چالیشان ارباب ہمت بصرہ لی ایدی .  
نحویین آراسندہ « بصریین » دیہ شهرت شعار اولانلر بصرہ نحوچیلری ایدی .

اسلام دولتری آراسندہ سرعتلہ انتشار ایدن ، آثار فلسفیہ یه ایکی آل ایله صاریلان  
معتزلہ ، بصرہ دہ ظهور ایتش ایدی . رئیس لری « واصل بن عطاء الغزال » ایله « عمرو بن  
باب » جماعتہ قارش یکی مذهبک ترویجنہ بصرہ دہ چالیشیورلر ایدی ، معتزلہ نک مهم بر  
قولی ، « بصریین » معتزلہ سی ایدی .

اک اول معتزلہ یی قواعد عقل ایله مغلوب ایلہ ین ، اہل سنت علم کلامی وضع ایدن ،

[۱] باقلانی یا قصر ایله « باقلی » ویا مد ایله « باقلا » یه منسوبدر . « باقلی » دہ لام مشدد  
و مخفف اولہ بیلیر ایسہ دہ « باقلا » دہ بالیکز مخفف اولور . ہر ایکسی دہ بقلہ مناسنہ در . آتیاً بیان  
اولونہ جفی وجہ اسماعیل بن عبادک سوزندن یا با باسنک و ابویوک یا باسنک بقلہ جی اولدینی آکلاشیلیور .  
نسبتندہ نون زیادہ ایدلشدہر . صنعا ، صنعانی کی .

اهل اعتزال مدرسه سنه قارشى اهل سنت مدرسه سنی آجان ، «عبدالله بن سعید بن کلاب» بصره لی ایدی .

مدت مدیده اهل اعتزال مذهبنده قالدقین صوکر بر مجادله مذهبه نتیجه سنده استادی «ابوعلی جبائی» به غلبه ایله اهل اعتزال مذهبندن آریلان و اوکا ضد اولمق اوزره «اشعریه» مذهبی تأسیس ایدهن ، «ابوالحسن الاشعری» بصره لی ایدی .

قیصه سی علم کلامی دوغوران ، بو بوده ن ، یاشادان بصره ایدی . حریت افکاره واسع بر ساجه ویره ن ، غیر مسلملرکده اجتهاد علمی و دینلری تصویب ایده جک قادار رأی و فکرلره حرمت ایدهن ، بصره ایدی . بصره قاضیسی بونی مشاهیر فقهادن «عبدالله بن حسن العنبری» واسطه سیله بوتون اسلام عالمه سنه نشر ایدیور ایدی . حکمای اسلامیة نك پیشواسی ، ایلک صرب فیلسوفی ، حکیملر باباسی «یعقوب بن اسحاق الکندی» بصره ده تحصیل ایتش ایدی . اسلام ریاضیونی اینجده بر مثلی بولونمایان ، علماً و عملاً فیلسوف اولان «ابن الهیثم» ، بصره لی ایدی .

ایشته قاضی ابوبکر باقلانی نك دوغوب بو بودیکی مملکت ، بویه بر مملکت ایدی . علمک جولان ایتدیکی بر شهر ایدی ، اطرافه نور عرفان صاچان بر قصبه ایدی .

ابو بکر باقلانی علمده زماننده بر تک ایدی ، اکلایشی غایت پارلاق ، جوابی پک جابوق ایدی . هله مناظرده او قادار چوق سوز سویلر ، او قادار گنیش عبارلر ایلله صرامفی افاده ایدردی که اوسوزلرک درله نوب طوبیلا نماسی قابل اوله مازدی . کندیسنه « صارم الاسلام » [۱] نامی ویرمشلر ایدی [۲] . بر کون «ابوسعید الهارونی» ایلله آرالرنده بر مناظره واقع اولمش ایدی . باقلانی مناظرده او قادار سوز سویلدی که ابو سعید الهارونی اونی احاطه دن عاجز قالدی . صوکر باقلانی مجلسده حاضر بولونان ذواته خطاباً « شاهد اولوکه ابوسعید الهارونی یالکیز نیم دیدیکمی تکرار ایتسون ، باشقا جواب ایسته م » دیمش ایدی . فقط ابو سعید الهارونی بو سوزی جوابسز بر اقادی : « شاهد اولوکه ابوبکر باقلانی کندی سوزینی تکرار ایتسون ، دیدیکمی تسلیم ایده رم » دیه محق بر مقابله ده بولونمش ایدی .

[۱] اسلامک کسکین قلنجی ، جلادتلی بهادری

[۲] نته کیم شاعر « وانظر الی صارم الاسلام مقتداً - اسلامک قینه کیرمش کسکین قیلنجنه باقسه ک آ » مصرای ایلله سرته سنده بو معنای افاده ایدیور ایدی .

ابو بکر باقلانی دورتیوز اوج تاریخنده بغدادده ارتحال ایتش، نمازینی اوغلی قیلدیرمش ایدی. شعرای عصردن بعضیلری طرفندن حننده مرثیه‌لر سویلمشدر.

## ۲ — ماده علمیسی

قاضی ابوبکر باقلانی علم ساحه‌سینه آتیلدینی زمان آنفاً بیان اولوندینی اوزره فلسفه و کلام مدرسه‌لری تأسس ایتش ایدی، قرآن مینک کتیردیکی توحید باری مختلف صورتده تلقی اولونیوردی.

بصرهده «معبداجهنی» ایله «قدریه» مذهبی ظهور ایتش، برمدت صوکر «واصل بن عطا و عمرو بن باب» طرفلرندن قدریه مذهبی معتزله مذهبه قلب اولونش ایدی. هر نه قادار ایکنجی عصرده «صابئه» مذهبنک تأثیر یله «جعیدن درهم» ایله «جهنم بن صفوان» طرفلرندن، «جهمیه» نامنی آلان «تعطیل صفات» مذهبی ظهور ایتش ایسهده عباسیلر زماننده آثار فلسفیه‌نک انتشارینه قادار انکشاف ایدمه‌مشدی.

المصور زمانندن اعتباراً ترجمیه باشلانیلان آثار فلسفیه‌نی اک زیاده معتزله مطالعیه قویولمشلر، بوسایه‌ده فکر فلسفیلرینی ترقی ایتدیرمشلردی. «بصره‌لی ابوالهذیل العلاف» ایله‌سینه بصره متکلملرندن «ابراهیم نظام» بر چوق فلسفه کتابلرینی تدقیق ایدرک بعضی اختلافات ایله برابر «واصل بن عطا» ایله «ابن باب» کلام مدرسه‌لرینی فلسفه کلامیه مدرسه‌سینه قلب ایتشلر، فلسفه تنبغه واسع بر زمین حاضر لامشدر ایدی. بو مدرسه «جهمیه» مذهبی‌ده بلع ایتش، باقلانی زماننه قادار بر شکل متکامل آلمش ایدی. باقلانی زماننده قاضی القضاة عبدالجبار همدانی [ ۴۱۵ ] بو مدرسه‌نی تمثیل ایدیوردی.

ابوالهذیل ونظام عصرلرنده عبدالله بن سعید بن کلاب طرفندن، مذهب اعتزال ایله عصر سعادتدن بری دوام ایدمه‌کن، صحابه و تابعین و تابع تابعین و مجتهدین مذهبلرینی تمثیل ایدن سلف امت مذهبی آراسنده متوسط اولمق اوزره اهل سنته عائد بر مدرسه کلامیه چیقمش ایدی، اهل اعتزال هم صفات، هم افعال باری‌نی انکار ایدر، سلف ایسه هر ایکسی اثبات ایلردی. ابن کلاب بویکی مذهبک آراسنه کیره‌رک جناب حقه لازم اولان صفات ذاتیه‌نی اثبات، مشیت و قدوت سبحانیه‌سینه تعلق ایدن صفات و افعال اختیاریه‌سینک جناب حق ایله قیامی انکار ایلدی. اک اول اهل سنت منتسبلری میاننده افعال اختیاریه‌نک الله ایله قیامی

انکار ایدن ، «قرآن بالذات قائم بر معنادر» دین «ابن کلاب بصری» ایدی . ینہ بصرہ لی ابوالحسن الاشعری [۳۲۱] سنہ لرحہ اهل اعتزال مذهبندہ قالدقیدن صـ وکرا الک نہایت استاذی ابو علی الجبائی (۳۰۳) بہ مشہور مناظرہدہ غلبہ ایدہ رک مذهب اعتزالی ترک ایتش ، اهل سنت مذهبہ ، محیطندہ مشہور اولان ہمہ شریسی ابن کلاب عبداللہ بن سعیدک طریقہ کیرمش ایدی .

آرتیق ابن کلاب مذہبی ابوالحسن الاشعری ایلہ بغداد صوفیہ رئیس حارث المحاسی و ابوالعباس قلانی نیک یار دیملری ایلہ تمامیلہ برلشدی [۱] . اشعریہ نیک «الابانہ» سی علم کلامک مأخذی اولدی . کلابیہ مذہبی یرینہ اشعریہ مذہبی تکدی ، بویلہ جہ کلابیہ مدرسه سی اشعریہ مدرسه سی ایلہ بر شکل نوین احراز ایلہ دی .

آنحاق مذہبک یرلشمہ سی ایچین اونی نشر ایتک لازم کلہ جک ایدی ، بوکادہ اشعری نیک اصحابی موفق اولدیلر . ابوالحسن الاشعری نیک اصحابی میانندہ «ابو عبداللہ محمد بن مجاهد ، ابوالحسن الباہلی ، بندار ، ابوالحسن علی بن مہدی الطبری» اک بویوکلرندن ایدیلر [۲] . محمد بن مجاهدہ بصرہ لی ایدی ، اصول وکلامدہ ید طولی صاحبی ایدی . باقلانی ینی یتشیدرنہ ایشته بو ذات ایدی .

باقلانی بوندن باشقا استاذینک شریکی ابوالحسن الباہلیدن دہ تلمذ ایلہ مش ایدی . باقلانی نیک معاصر لرندن استاذ «ابو اسحاق اسفرائینی» ایلہ استاذ «ابوبکر بن فورک» ذاتاً ابوالحسن الباہلی نیک تلمذ لرندن ایدیلر . بشنجی عصرک باشندہ ، بو اوج ذاتک بویوک استاذ ایدی . وزیر شہر ابوالقاسم صاحب اسماعیل عباد (۳۸۵) بو اوج استاذ حقندہ شویلہ دیور : ابن الباقلانی بحر مفرق وابن فورک قلب صل مطرق والاسفرائینی نارمحرق [۳] باقلانی حدث شریفدہ اجتماع ایتش ایدی [۴] .

### ۳ — طریقہ

قاضی ابوبکر باقلانی اشعریہ طریقہ نیک ناصری عنوانی آلمش ایدی ، فی الواقع عقیدہ اشعریہ ینی تأیید ایدہن باقلانی ایدی . مذہب اشعریہ ینی نشر ایدنلر میانندہ باقلانی اک باشدہ ایدی .

[۱] الحیوش اعلامیہ [۲] سبکی .

[۳] «باقلانی اوغلی بوغوجی بر دکز ، فورک اوغلی خالص او یوریلان ، اسفرائینی ایسہ یاقچی بر آتشدہ» . ابن عبادک یاندہ دائما اهل جدل اولان اهل کلام بولونور ایدی .

[۴] ابن خلکان

مذهب اشعری بی زمانه گوره اصلاح و تهذیبه ، استاد ابتدکی دلیل الراجحین بر طاقم مقدمات عقلیه ایرادینه لزوم کورنیورایدی .

اوچنجی عصرده ابوالحکما یعقوب بن اسحاق الکندی ، فلسفه مشائیه مدرسه سی تأسیس ایتمش ، صوکر اتورخان تورونی ، تورك فیلسوفی ، معلم ثانی ابونصر فارابی زنگین ، دولغون ، فقط بر آقاریشیق اولان آثار فلسفیه بی تنسیق ایتمش ، حرکت فلسفیه به بر استقامت ویرمش ایدی . « الشیخ الرئيس » ابوعلی بن سیناده داها منتظم و قلاسیک اثر لریله فارابی یرینه کچمش ، بو سایه ده اهل اسلام ، مکمل بر فلسفه مدرسه سی ایله تمایز ایلمش ایدی . ابن سینانک مدرسه فلسفیه سی ، ابوبکر باقلانی نك منسوب اولدینی مدرسه کلامیه به پك زیاده ضدایدی ، نته کیم فارابی فلسفه سی ده معاصری ابوالحسن الاشعری کلامنه پك زیاده معارض ایدی .

فی الواقع اساس اعتباریله توحید باری بی ، قرآن مبینی ، وحی پیغمبری بی قبول ایدنه اسلام فلسفه سی ایله بواساسلری مدافعه ایچین اورییه چیقان اسلام کلامی آراسنده علاقه کسيلمه مش ايسه ده هرايکي طرف منتسب لری ، الفاظ قرآنی بی نقطه نظر لرینه کوره مختلف صورتده ایضاح و شرح ایدیورلرایدی . هرايکي طرف نظر واستدلالی عمده قیلدقلری حالده مابعد الطبیعه مسائلنده بر دلو اویشامایورلردی ، اونک ایچین علم کلامی اکیال ایتک ، فنون نظریه نك اعلاسندن قیلمق ، فلسفه قارشوسنه چیقوب مابعد الطبیعه مسائلنده خطالری میدانه قویمق ایجاب ایدیور ایدی . منتظم و قلاسیک آثار یله فلسفه مدرسه سی اعلا واکال ایدن ابوعلی بن سینایه قارشو طریقت اشعریه ایچنده ده ، بر مثلی بولمق ، برابن سینا آراق هر حالده لازم ایدی . ایشه بو آرانان ذات قاضی ابوبکر باقلانی ایدی .

ابوبکر باقلانی اشعری نك علم کلامی تهذیب ایتدی ، دلائلنک توقف ایده جکی مقدمات عقلیه بی ، جزء لایتحزی و خلا ، عرضک عرض ایله قائم اولاماماسی و عرضک ایکی زمانی قائم ماسی . الخ کبی بر طاقم مباحث عقلیه بی وضع ایتدی . بو مقدمات بر طاقم اصول و قواعد کلامیه ایدی که اشعری نك وضع ایتدیکی دلائل ، علم کلامه مخصوص اولان ادله بی تقریر و تشنید ایدیوردی [۱] . باقلانی طریقتی کال بولیور ، بر جوق علماء دین او طریقه سلوک ایدیورلردی . دیگر بر طرفدن شافعی المذهب اولان شریک لری ابواسحاق اسفرائینی (۴۰۸) ایله ابن فورک (۴۰۱)

اشعریہ طریقی نشر دن خالی قالمایورلردی [۱]، مالکی المذهب اولان ابوذر هروی (۴۳۵) ابوبکر باقلانی طریقی مغربہ ادخال ایتیش ایدی. باقلانی نك تئندی حنفی المذهب اولان ابوجعفر السمنانی (۴۴۴) ده حنیفه آراسنه استاذینك طریقی نشر ایدیورایدی. اندلسی مشهور ابوالولید الباجی شرقه کیدوب موصل قاضیسی ابوجعفر السمنانی دن طریقی اخذ و قبول ایله مشدی [۲]. باقلانی نك طریقی توسیع ایدن امام الحرمین ابوالمعالی (۴۷۸) ایدی. اندلسی مشهور قاضی ابوبکر بن العربی شرقه کیدوب ابوالمعالی نك ارشاده کی طریقی اخذ ایله مش ایدی. ابوحامد محمد غزالی باقلانی دن تلقی ایتدیکی کلامی استاذینك «الارشاد» و «الشامل» دن آلدیغی کلامه علاوه ایتمشدی.

قاضی ابوبکر باقلانی نك فضائل و محاسنی پك چوق ایدی، اهل بدعتی، زندقه لری، ملحد لری رد و خصوصنده خدمات کزیده سی سبق ایتیش ایدی، باقلانی اهل اسلام آراسنه فتنه و فساد الفایده دن باطنیه نك، قرامطه نك اسرارینی کشف ایتیش ایدی، خبیله لر آراسنده قاضی ابویعلاده بوخصوصده قاضی باقلانی یه پیرو اولمش ایدی.

اشعریه میاننده «قاضی» دیندیمی ابوبکر باقلانی قصد اولونور ایدی [۳] ابوبکر باقلانی، ابن کلاب بصری ایله ابوالحسن الاشعری نك قبول ایتدیکری وجهله افعال سبحانیه نك جناب باری ایله قیامی نفی ایتسکله سلفیه ممثلالری و قتيله نصل ابن کلاب بصری و ابوالحسن الاشعری حقنده سویلنمشلر ایسه او یله جه قاضی ابوبکر باقلانی حقنده سویلنمشلر، «بونلرک سوزلرنده اعتزال بقیه لری واردر» دیمشلردی. بو بقیه لرک اصلی ایسه طالمک حدوثنه، اجسامک حدوثنی طریق ایله استدلال ایتمک ایدی. چونکه اهل اعتزال بو اصلی صفات و افعال باری نك باری تعالا ایله قیامی نفی ایله مک ایچین احداث ایتمشلر ایدی. معتزله، کندیسسیله حوادث قائم اولان شیدک، کندیسسیله

[۱] ابن فورک کلام، اصول فقه، معانی قرآن حقنده یوزه یاقین تصلیفانده بولونمش ایدی. ابوالقاسم قشیری ایله ابوبکر بیقی اخص تلامذه سندن ایدی.

ابواسحاق علومده متبحر ایدی، عراق و خراسانده فضیلتی مسلم ایدی، کلامده و اصولده معتبر تصنیفلری وارا ایدی. نیسابورک عمومیتله مشایخی کلام و اصولی ابواسحاق دن اخذ ایله مشلردی. ابوالقاسم قشیری ایله ابوبکر بیقی کندیسندن حدیث روایت ایده رل ایدی. قاضی عبدالجبار همدانی ایله وقوع بولان مناظرده قاضی بی اسکاات اتمش ایدی.

[۲] کتاب العقل والنقل.

[۳] تهکیم اهل اعتزال میاننده قاضی ایله عبدالجبار همدانی قصد اولونوردی.

اعراض قائم اولان شیئک انجاق جسم اولدیغنه قائل ایدی . چونکه معقولده اعراضک قیامی ایله حوادثک قیامی آراسنده فرق یوق ایدی . صفات و افعال ایسه حقیقتده اعراض دیمک ایدی [۱] . بوحالده کندیسيله صفات و افعال قائم اولان شیئک جسم اولماسی لازم کله جک ایدی . جسم ایسه حادث اولمقله صفات و افعال الله ایله قائم اولونجه اللهک حادث اولماسی مستلزم اولوبور ایدی ، اللهدن جسمی نفی ایله مک جسمک حدوثه ، جسمک حدوثی ده اعراضک حدوثه مبنی ایدی .

اعراض دلیلی شویله خلاصه اولونور : عالم اعیان و اعراضدن عبارتدر . اعراض حادثدر ، اجسام اعراضدن خالی اولماقله اوده حادثدر . بوحادث دلیلی دورت مقدمهیه متوقف ایدی : ۱ - اعراض ، ۲ - اعراضک حدوثی ، ۳ - جسمک اعراضدن خالی اولماسی ، ۴ اولی اولمایان حوادثک باطل اولماسی .

بودلیل ، معتزلهک اعتماد ایتدیگی بر دلیل ایدی . بالذات اشعری یازدیغی برمکتوبده بونی ذم ایتدیگی حالده اشعریه بونی التزام ایدیورلردی .

ایشته بواصله مبنی ابن کلابدن اعتباراً اهل سنت آراسنده صفات و افعال اختیاریه انکار اولومش ایدی . جواهر و اعراض طریقته باقلانی ایشله تمش ایدی [۲] .

ابو حامد الاسفرائینی ، حنابلهدن ابو عبدالله بن حامد و ابن بطه ایله عراق و خراسان شام و مصر و حجازده بولونان علماء دینک باقلانی علیهنه قیام ایتهلری بوندن ناشی ایدی [۳] .

ابوبکر باقلانی امام احمد بن حنبله و اهل سنته منتسب ایدی ، بوقادارده فضیلتی و ارایدی . بویله ایکن ینه بر طاقیم علماء دینک طعن و تشنیعندن یاقاسنی قورتارامامشدی .

ابوبکر باقلانی بمض کره جوابلرنده « محمد ابن الطیب الحنبلی » دیرایدی [۴] ، کندینی اشعریلک ایله توصیف ایتدیگی کهی حنبلیلک ایله ده توصیف ایدرایدی [۵] . ابوبکر باقلانی ابوالوفاء

[۱] شوراسی اونودولماسونکه اشعریه صفات ایله اعراضی فرق ایتش ایدی : « اعراضک محل مقوی ایله قیامی حدوثه دلالت ایدر ، صفات ایسه الله ایله قائمدر ، فقط حدوثه دلالت ایتز » دیورلر ایدی . فقط بو فرق ، خصمی اقناع ایدمه یوردی .

[۲] تمهید الاوائل

[۳] الجیوش الاسلامیه ، کتاب العقل والنقل .

[۴] ابن تیمیه ، ابن القيم الجوزیه .

[۵] سبکی طبقات فقهاء باقلانی مالکی کوسته ریور . اوپله ظن ایدیورمکه استاذی ابن مجاهددن غلط اوله جق در . کاتب چلبی نک شافعی کوسته رمه سی داها غریبدر . ابوالحسن الاشعریدن غلط اولسه کرکدر .

ابن العقیل وابن الجوزی [۱] کبی متأخرین حنابلہ دن داہا زیادہ امام احمدہ یاقین در [۲] .  
 ابوبکر باقلانی ایلہ حنابلہ دن ابوالحسن التیمی وعائلہ سی آراسندہ خلوص ومودت بولونمقلہ  
 تمیمیلر باقلانی یہ اصولندہ موافقت ایتمشنلردی . حفاظ سببعہ دن [۳] ابوبکر بیہقی دہ  
 ابوبکر باقلانی نک موافقنلریدن ایدی . مشاہیر حنابلہ دن قاضی ابویعلی (۴۵۸) پک چوق  
 خصوصدہ قاضی ابوبکر باقلانی یہ موافقت ایدینوردی .

ائمہ شافعیہ میانندہ قرن رابع ہجری مجددی صاییلان [۴] ، « امام الائمہ » نامی احرازایدن

[۱] ہر ایک کسی دہ نفی ایدہ نلر مذہبنہ داہا یاقیندر ، ابن تیمیہ .

[۲] کتاب العقل والنقل .

[۳] کبار محدثیندن اولوب « حفاظ سببعہ » عد اولونان ذوات شونلردر : دارقطنی (۳۸۵) ،

حاکم نیسابوری (۴۰۵) ، عبدالغنی الازدی (۴۰۹) ، ابولعیم اصفہانی (۴۳۰) ابوبکر بیہقی (۴۵۸) ،

ابن عبدالبر القرطبی (۴۶۳) ، ابوبکر خطیب بغدادی (۴۶۳) ،

[۴] « ان الله تعالى بيعت لهذه الامة على رأس كل مائة سنة من يجدد اهل دينها - رواه

ابو داود والحاكم في مستدرکه والبيهقي والطبراني » حديث شريفی موجبجه هر یوز سنہ باشندہ بر مجدد

دین بولونہ حق ایدی ، مجدد دین متعدد اولہ بیلیدری . هر فرقه کندی مذہبندن اولانلری

مجدد دین کوسترمش ایدی . اونتخی قرن ہجری بہ قادار ، مجدد دین کوستہ ریلان ذوات شونلرایدی :

قرن اول مجددلری : عمر بن عبدالعزیز (۱۰۱) ، ابوسعید حسن بصری (۱۱۰) ، ابن شہاب

زہری (۱۲۲) ، استاذ حماد (۱۲۰)

قرن ثانی مجددلری : شافعی (۲۰۴) ، حسن بن زیاد (۲۰۴) ، اشہب (۲۰۴) ، محمد بن

عبدالله الانصاری (۲۱۵) ، یحیی بن معین (۲۳۳)

قرن ثالث مجددلری : ابوجعفر طحاوی (۳۲۱) ، ابن سیرج (۳۰۶) ، ابن خزیمہ (۳۱۳) ،

ابن جریر طبری (۳۱۰) ابوالحسن الاشعری (۳۲۴) ، نسائی (۳۰۳) ،

قرن رابع مجددلری : ابوحامد اسفرائینی (۴۰۶) ، ابوبکر الخوارزمی (۴۰۳) ، ابوزید الدبوسی

(۴۳۲) ، ابوبکر باقلانی (۴۰۳) .

قرن خامس » : حسین البغوی (۵۱۶) ، ابوحامد غزالی (۵۰۵) ، فخر القضاة ابوبکر

الارسابندی (۵۱۱) ابوالمین میمون النسفی (۵۰۸) .

قرن سادس » : عبدالغنی المقدسی (۶۰۰) ، رافعی (۶۲۳) ، ابن الخطیب فخر الرازی (۶۰۶) ،

محمد رکن الدین العمیدی (۶۱۵) ، ابن قدامة (۶۰۲) ، ابوبکر الطرطوشی (۶۲۰) ،

قرن سابع » : شیخ الاسلام ابن تیمیہ الحرانی (۷۲۸) ، ابن دقیق العید (۷۰۲) ،

حافظ الدین النسفی (۷۱۰)

قرن ثامن » : سراج الدین بلقینی (۸۰۵) ، زین الدین العراقي (۸۰۵) ، ابوالحسن

الملطی (۸۰۳)

قرن تاسع » : سیوطی (۶۱۱) ، سخاوی (۹۰۲)

قرن عاشر » : علی القاری (۱۰۱۴) ،

ابوحامد اسقرائینی، کَرَک ابوبکر باقلانی به، کَرَک اهل کلامه شدتله هجوم ایدیور ایدی [۱]  
 فقهای شافعیه اشعریه به انتسابدن چه کینرلر، «اشعریه نك بنا ایتدیکی مذهبی ایله ایلشگمز  
 یوقدره، دیرلردی. اصحابلری، احبابلری اشعری به انتسابدن نهی ایدرلردی، نته کیم  
 ابوحامد اسقرائینی حاضر ونه «اشهدوا علی بان القرآن کلام الله غیر مخلوق کما قال ابن خبیل لا کایقول  
 الباقلائی» [۲] دبر، بونی تکرار ایدر دوروردی. بوتکرارک سببی صورانلره شویله جواب  
 ویرمش ایدی: بنم اشعریه ایله، باقلانی مذهبی ایله اصلا ایلشگمز یوقدر. فقهادن کچین برطاقم  
 غربا کیزلی کیزلی باقلانی نك مجلسنه دوام ایدیور، اوندن او قویورلر، مذهبه کیریورلر،  
 مملکتلرینه عودت لرنده ایسه بدعتلری اظهار ایدیورلر. بن دیمه دیکم حلاله کویا بندن  
 او کرتمش لرکی ظن اولونیور، باقلانی مذهبی وعقیده سی ایله هیچ بر ایلشگمک اولما دیقنی،  
 اوندن تبری ایتدیکی خلق دویسون، اهل صلاح آکلاسون، دویمایان مملکت قالماسون  
 دیه تکرار ایدیورم. [۳]

ابوحامد اسقرائینی ابوبکر باقلانی بی نه آغیر اتهام آلنده بولوندریور! بردفعه ده ابوحامد  
 اسقرائینی نك اصحابدن برینك کیندن کیزلی ابوبکر باقلانی نك درسنه دوام ایتدیکی خبر  
 آلمش، دوام ایتدیکی ظن ایتدیکی تلذینه شویله بر خطابده بولومش ایدی: او غایبم!  
 ایشتم که سن بو آدامک درسنه دوام ایدیورمشسک، امان کیندی اورادن صاقین. چونکه  
 او آدم مبتدع در، خاقی ضلالته دعوت ایدیور، یوقسه بر داها مجلسمه کله [۴].  
 نه آغیر بر سوز!

ابوحامدک خلیفه و پادشاهلر یاننده پک زیاده اعتباری وار ایدی. بچاره ابوبکر باقلانی،  
 ابوحامد اسقرائینی نك قورقوسندن حمامه کیدرایکن بوزینه نقاب کچیره رک کیده بیلیردی. [۵]  
 باشده باقلانی اولدینی حلاله اشعریه مذهبی ترویج ایدنلرک اسلامده مساعی مشکوره لری،  
 حسنات مبرور لری وار ایدی، اهل سنته چوق یار دیم ایتمشلر سننه مخالف اولان بدعتی رد  
 خصوصده خدمات بر کزیده ده بولومش لرایدی. حال بویله ایکن علما دیندن بر قسمی  
 کلامده بدعت کورمکه ذم ایتمشلر ایدی، فقط بر قسمی بو ذواته تعظیم ایله یورلر ایدی.  
 ابوحامد اسقرائینی اصول فقه شافعی بی، اصول فقه اشعریدن آیرمش ایدی. ابوالحسن

[۱] کتاب العقل والنقل.

[۲] ای جماعت مسلمین! «قرآن احمد بن حنبلک دیدیکی کبی کلام الله در، غیر مخلوق در.»  
 یوقسا باقلانی نك دیدیکی گبی دگیلدر «دیورم،» بوکا شاهد اولوک.

[۳] کتاب العقل والنقل. [۴] ابن تیمیه [۵] کتاب العقل والنقل

الهیات مجموعه سی صافی:

قدوری ابو حامد حقه «انظر من الشافعی» دیمش ایدی، بوسوزك هر نه قادر دوعرو اولدیغنی تسلیم اولونماسه بيله بوسوز ابو حامدك فقهده احراز ایتدیکی مرتبه عالییه کی کوسته ریر [۱]. بو درجه یوکسك اولان بر ققیه، اشعریلر آراسنده بره تلی کله مش اولان [۲] باقلانی اهل سنت زمهره سندن چیقاریور ایدی.

§ باقلانی نك اشعریه اولان حرمت و تعظیمنه شوسوزی کافی در: بنم اك بویوك فضیلت اشعری نك سوزلرینی آکلایه بیلیم کلمکم در [۳].

#### ۴ — تعلیماتی

ابوبکر باقلانی انعکاس ادله بی ترویج ایشم، اصول منطقیه، ارسطو منطقنه شدته قارشى کیش ایدی، شرق فلسفه مدرسه سنده حاکم اولان ارسطو فلسفه سنی رد و جرح ایچین، یونان فلاسفه سندن لوسیپ و دیمقراطیس ایله اپیکورک تمل طاشنی تشکیل ایدن آنوم ایله خلایى حدوث عالم ایچین بر مقدمه یا یشم، آنوم و یا جوهر فردی تقویه ایشم، رمان فردی اورتایه قویمنش ایدی.

ابوبکر باقلانی بونلر اکتفا ایتدی، عرضك عرض ایله قائم اوله مامامسی، عرضك ایکی زمانده قاله مامامسی. الخ کبی اصللری مقدمات کلامیه میاننه صوقش ایدی.

ابوبکر باقلانی کلامی فنون نظریه نك اعلا سندن قیلمقله برابر ابوالحسن اشعریه بعض خصوصاتده مخالفندن کری دورمادی. قوله کی قدرت، الله سوزینی استماع، غیر مسلمه انعام کبی مسأله اشعریدن آیرلدى.

ابوبکر باقلانی حال مسئله سنده ابوهاشم جبانى ایله، اعراضك انواع غیر متناهییه سی مسئله سنده ابوهاشمك پدری ابوعلی جبانى ایله برلشدى. محردات مسئله سنده تمامیه اسلاف و فحول متکلمین ایله برابر قالدى، صفات خبریه مسئله سنده ده سلفدن و اهل اثباتدن آیرلادی.

ابوبکر باقلانی نبونك یالکیز طریق معجزه ایله اثباتی خصوصنده جمهور متکلمین طرفنده بولوندى، اعجاز قرآنه پك زیاده اهمیت ویردی. ملائیکه نك بشردن افضل اولماسی مسئله سنده جمهوردن آیرلدى، روح مسئله سنده برچوق اهل کلامدن آیری دوشدى.

ابوبکر باقلانی اصول فقهده، «اجتهادی پیغمبری» خصوصنده «واقفه»، «اجتهاد فقها» بحثنده ایسه «مصوبه» مذهبی التزام ایتدی، اصول دینده تقلیدی منع ایله دی، اجماع سکوتی بی طایمادی.

باقلانی کلام و اصولك اک مهم مسأله نندن اولان «حسن و قبح» مسئله سنده اشعری

طرفندہ قالدی ، عقلا ادراک اولونہ مامسفی ترویج ایلہدی . ظلمک مقدورالهی اولمادیقی قبول خصوصندہ ایسہ جمهورہ مخالفت ابتدی .  
 ابوبکر باقلانی ایمان مسئلہ سندہ ابو الحسن الاشعریدن آیرلامش ایسہدہ اصل کندی استاذی عبدالله بن مجاهددن آیرلامش ایدی .  
 ابوبکر باقلانی نک بوبادہ کی تعلیماتی بورادہ اوچ قسمہ آیرہ بیلہ جکیز .

## ۱ — مقدمات کلامیہ :

۱ — **انتفاس اولہ** — ابوبکر باقلانی بہ کورہ دلیل باطل اولونجہ مدلول دہ باطل اولہ جق ایدی . دلیلک باطل اولماسی مدلولک باطل اولماسی استلزام ایدردی . قدماء اشعریہ ہپ بو اعتقاددہ ایدیلر . بوکامبی ابوبکر باقلانی وضع ایتدیکی مقدماتی دلائلی یرندہ ، دلائلی دہ عقائد یرندہ طوتیوردی . مقدمات انکار ورد اولونہ جق اولورسہ طبیعتیلہ دلائل دہ رد وانکار اولونہ جق ، دلائل کلامیہ نک رد وانکاری دہ عقائد ایمانیہ نک رد وانکاری مستلزم اولہ جق ایدی . بوکا مبنی قدمای متکلمین مسلککیرینہ صوک درجہ صادق قالشاردر . انعکاس ادلہ موجبجہ « عدم دلیل ، دلیل عدم » اولویور ایدی . برشی حقندہ دلیلہ اطلاع حاصل اولمازسہ اوشی انکار اولونیور ایدی ، دیگر برتعییرایلہ برشینک ثبوتی حقندہ دلیل قطعی قائم اولمازسہ اوشینک منتهی اولماسی لازم کلیر ایدی .  
 بوبادہ عمدہ ، خصمک دلیلنی قدح ، خصمدن حجت مطالبہ دن عبارت قالیور ایدی . حال بوکہ خصمک دلیلنی قدح ایتک مدلولک انتفاسی بیلیمکی موجب اولہ مازدی . مکرکہ اونک نفینہ دلیل قائم اولسون . برده دلیلک عدمی مدلولک عدمی مستلزم اولہ مازدی . انعکاس ادلہ مسئلہ سی ابو حامد غزالی زمانہ قادار قدماء متکلمین آراسندہ حاکم ایدی .  
 اوندن صوکر اہمیتدن ساقط اولدی .

فلسفہ جدیدہ متأخرین متکلمینہ حق ویریور : دیترون اقادمیسی رئیس بووراق مابعد الطبیعہ نک قانونی بر عام اولدیغی مدافعہ ایتدیکی صرہدہ اثباتیوبہ قارشى شویلہ سوزلر صرف ایدیور : مابعد الطبیعیون آراسندہ فعلاً توافق یوق ایسہ ، بوندن (حقاً توافق بولونمک ممکن دیکلدر) نتیجہ سی استخراج اولوناماز . بر حقیقتک ہنوز منکشف اولہ مامسندن « بو حقیقت اصلاً منکشف اولماز . » نتیجہ سی چیقماز . [۱]

۲ — اصول منطقہ بی رد — ابوبکر باقلانی اصول منطقہ بی و اوکامیتی اولان فلاسفہ طریقی ابطال ایدیور ایدی . بو باده حبتی متکلملرندن ابن عقیل و شافعی متکلملرندن ابوالعالی کبی اشعریه اولسون ، ابوعلی جبائی و ابوهاشم جبائی [۱] و عبدالجبار همدانی کبی معتزله اولسون ، ابن النوبخت کبی شیعی اولسون ، ابن الهیصم کبی کرامیہ دن اولسون ، بوتون قدما باقلانی ایله برابر دی .

فی الواقع ترجمہ دورندہ علم منطق بر آزاوج کو سترمش ، فلاسفہ طرفندن اہتمام اولونمش ایسہدہ متکلمین اونی اخذ ایتمہ کلہ اہل اسلام آراستہ انتشار ایدہ مہ یوردی ، « انعکاس ادلہ » اعتقادی منطق ، کنڈیلرینہ یا ناشدیرہ مایوردی . چونکہ اصول منطقہ قبول اولونورسہ اوکا مباین اولان ادلہ مخصوصہ کلامیہ رد وانکار اولونہ جق ایدی . بویاسہ مسئلہ کربنہ صوٹ درجہ صادق قالان متکلمین طرفندن نصل اخذ اولونہ بیلیردی ؟ منطقک مبناسی ترکیب عقلی ایله خارجہ کلی طبیعی نک ثبوتی مسئلہ لری ایدی . فلاسفہ شواعیانہ بری ذات ، دیکری موجود مشاہدہ اولق اوزرہ ایکی شی اثبات ایدیورلردی . ماہیت نوعیہ بی خارجہ موجود عینی اوزرینہ زائد قلیورلردی . آرسطو و طرفدارلری ماہیت نوعیہ بی موجود عینیہ مقارن اولہرق قبول ایتدکری خالدہ افلاطون و طرفدارلری بالعکس موجود عینیدن مفارق اولہرق قبول ایدیورلر ، حتی ازلی وابدی اولدقلرینہ قائل اولویورلردی . ہر موجود ممکنک خارجہ بر ماہیتی واردرکہ اونک ذاتی حقیقتی در ، ماہیت نوعیہ بودر ، بردہ شواعیانہ مشاہدہ و معین اولان بر موجود واردرکہ ماہیت نوعیہ دن باشقہ بر موجود در . بویلہ جہ ممکنات ایچین خارجہ ماہیات نوعیہ و موجودات عینیہ بولونمش اولویور . افلاطونک قبول ایدیک « مثل » دہ ماہیات نوعیہ ، کلیات عقلیہ ایدی .

ابوبکر باقلانی وارقہ داشلری بو باده فلاسفہ شدتہ قارشی کلیورلر ایدی . بونلر جہ کلی مجرد باعتبار ذہنی ایدی . خارجہ اوکا مطابق اولہ جق برشی یوق ایدی ، شواعیانہ بری ذات ، دیکری شو موجود مشاہدہ اولق اوزرہ ایکی شی اثبات ایتمک باطل ایدی ، فلاسفہ نک اثبات ایتدکری ، ذہندہ ایکن اونلر بواسیای خارجہ طن ایدیورلردی ، وجود ذہنی وجود عینی صائمشلردی ، ماہیات نوعیہ نک نہ مقارن ، نہ مفارق اولہرق اصلاً خارجہ وجودی یوق ایدی . ایشتہ بویلہ جہ کلیات خمس و اوکا مبتنی اولان قول شارح و مقولات عشرہ ہب باطل اولق لازم کلیور ایدی ، ابوبکر باقلانی جزؤلاً تجزی و خلا ، عرضک ایکی زمانہ باقی

[۱] مشہور اسماعیل بن عباد بو ایکسہ « شیخین » دیر ایدی . ابوحنان توحیدی .

قالمامسی وعرضك عرض ايله قائم اوله مامسی كه وضع ایندیكى مقدمات كلامیه آراسنده ماهیاتك ترکیب عقیدسی ده نفی ایتیش ایدی . فلاسفه تعریفی حدورسم دیه ایکی آیردقدن صوکره هایکیسی ده تام و ناقص قسملرینه آیرمشرلر ، حد تام و ناقصده ، رسم تامده ترکیبی شرط ایتیشلردی . حد تام جنس قریب ايله فصل قریبدن ، حد ناقص جنس بعید ايله فصل قریبدن ، رسم تام جنس قریب ايله خاصه لازمه دن ترکیب ایده جك ایدی .

برنوعك یعنی ماهیتك ، کلیات خمسدن جنس ايله فصلدن مرکب اولماسی ترکیب عقلی وذهنی ایدی ، ترکیب خارجی وعینی دکیل ایدی ، تعریفدن مقصد معرفی باشقاسندن آیرمق ایدی ، بو ایسه جنس وفصله احتیاج کوسترمزدی . خواص لازمه ايله اوله بیلیردی ، صفات عامه یی یعنی جنسی ذکره حاجت یوق ایدی . حتی مشترک اولان بوصفاتی ذکر ایتمکی بيله ابوبکر باقلانی وارقه داشلری منع ایدیورلردی .

کوردیلورکه اصول منطقیه ايله اصول كلامیه نك برلشمه سی قابل اوله مایور ، آرتیق هر حالده برندن واز کچمك لازم کلیورایدی ، بالطبع اصول كلامیه یی فدا اولونا مازدی . قدماء متکلمینک علم منطقی ، ارسطو منطقفی ، دیگر تعبیر ايله منطق صوری وعمومی بی شدتله رد وافکار ایتمه لرینک اسبابی بو ایدی .

اصول منطقیه یی رد خصوصیه ده انعکاس ادله مسئله سی کبی ابوحامد محمد غزالی زمانه قادر دوام ایتدی . مشارالیه ماهیات نوعیه نك خارجده موجودیتی قبول ايله مش ، انعکاس ادله یی رد ایتیش ایدی .

ابوبکر باقلانی ايله برابر قدماء متکلمینک کلی حقنده کی فکرلرینک بویوک بر قیمت علمیه سی واردر . انگلیز فیلسوفی « استوارت میل » طبقی قدمای متکلمین کبی بوتون اعمال منطقیه نك رکن ذاتیسی اولان کالی بی الفا ایدیورایدی .

بونک کبی المان فیلسوفی « قانت » ک فکرلرنده ده قدمای متکلمینک فکرلری مشهود اولویور . قانت فلاسفه نك اثبات واجب دلیللرینی انتقاد ایندیکی صره ده « دلیل ايله ثابت اولان یالکیز وجودذهنی در ، حال بو که نتیجه ده وجودذهنی وجود خارجی به منقلب اولویور . وجود ذهیندن وجود خارجی به انتقال سفسطه در » کبی سوزلر در میان ایدیورایدی . [۱]

۳ — جزء لایمجزی و یامور هر فرد — اسلامک ظهورندن اول یونان و هند فلسفه سنده

کوریلن آتوم نظریہ سی، بالاخرہ اہل اسلامہ دہ داخل اولمشدی، یونان فلسفہ سندہ لوسیبا ایلہ ذیقراطیس، ایپکور، ہند فلسفہ سندہ قاناداراتوم مثللری بلکہ، واضعلری ایدی .

اسلامدہ الاول جزء لایجزی جہیمہ ومعتزلہ طرفندن اورتہ یہ قونمش ایدی، بوبادہ رئیس بصرہ لی ابوالہذیل العلاف ایدی، فقط معاصر ی ابراہیم نظام جزء لایجزائی قبول ایتہ بورایدی . ابوالہذیل ایلہ باشلایان جزء لایجزی، بالاخرہ جہور متکلمین طرفندن اخذ اولونمش ایدی . شوقادارکہ فلاسفۃ یونانیہ نک آتومی ایلہ ارالرنده دقیق بر فرق وارایدی . متکلمین عندندہ نہ فعلاً، نہ وہماً، نہ فرضاً آتوم انقسامی قبول ایتزدی، فقط کتب اسلامیدہ مثل کوستہ ریلن ذیقراطیس نظرندہ آتوم بالکسر فعلاً انقسام قبول ایتزدی . یوقسا وہماً وفرضاً انقسامی قبول ایدیوردی .

متکلمیندن «کلابیہ»، نجاریہ، ہشامیہ، ضراریہ» ایلہ برچوق کرامیہ جزء لایجزائی شدتلہ رد ایدرلردی . اہل اعتزالدن ابوالحسین البصری ایلہ اشعریہ دن فخرالدین رازی ایسہ وجودندہ شہہ ایدیورلرایدی . سلفیہ مثللری ابن حزم ایلہ ابن تیمیہ شدتلہ انکار ایلہ رلر ایدی . دیک کہ جزء لایجزانک اسلام طائندہ قبولی عمومی دگیل ایش .

ابوبکر باقلانی جزء لایجزادہ اشعری ایلہ برلشہ رک ابن کلابہ مخالف ت گوسترمش، جزء لایجزائی مقدمات کلامیہ میانہ ادخال ایش ایدی .

جوہر فردلرک متائل ویا متخالف اولدیغندہ اول امردہ اختلافہ دوشمشلر ایسہ دہ بالاخرہ همان عمومیتلہ متائل اولدینقی قبول ایلہ یہ رک، بوکا بر طاقم قواعد اسلامیہ ابتنا ایتشلردی [۱]. قاضی یہ کورہ جوہر فرد ہیچ بر شکلہ نکزمہ یور، اشعری ایسہ «اساساً جوہر فردک شکلی یوقدر» دیور ایدی .

۴ — زمانہ فرد — زمان فرد، زمان حاضر غیر منقسم در، حرکہ بمعنی التوسطہ منطبق در .

[۱] آتوملرک طبیعی بر اولونجہ اختلاف انحاق اعراض اعتباریلہ اولہ جق ایدی، اعراضک مختلف اولماسی دہ قائل مختارہ مستنددر . چونکہ معین بر صفاتہ اختصاصی ایچین ہر حالہ بر مرجع لازم در . قائل موجب ہبسنہ تسبی بردر، بوکا مبنی بر فاعل مختار لازم اولور . قائل مختاردن صادر اولان برشی، قصد ایلہ، ازادہ ایلہ مسبوق اولغلہ غیر ایلہ مسبوق اولور، غیر ایلہ مسبوق اولان برشی دہ حادثدر . بویلہ جہ عالم حادث اولور . قائل مختاردن صادر اولان برشیثک ہر حالہ حادث اولماسی لازم کلہ جگنی یالکز سیف الدین آمدی قبول ایتہ یور .

کذا تمائل اجسام نتیجہ سندہ ہرجسمہ جائز اولان برشی دیگر بریسنہ دہ جائز اولہ بیلنجہ مثلاً صوبہ احراق جائز اولہ بیلنجہ معجزات حسبہ واحوال قیامتدن نقل اولونان شیلردہ جائز اولہ بیلورہ .

حرکه بمعنی التوسط خارجہ موجود اولدینی کبی زمان فردده خارجده موجوددر . زمان فردده تماماً حرکت حاضرده منطبقدر . حرکه بمعنی التوسط وسطده کی «کون» دن عبارتدر ، حصولدن صوکر ا حیزده حصولدر ، حرکه بمعنی التوسط مسافه نك اولندن آخرینه قادر مستمر آقالور ، نفسنده واحد متصل اولور .

زمان فرد منقسم اولمانجه حرکت زمانك عوارضندن اولقله حرکتده غیر منقسم اولور . حرکت غیر منقسم اولونجه اوکا منطبق اولان مسافه نك ، جسمك عدم انقسامی لازم کلیر . زمان فرد جوهر فرد دلیلنك مناسی در ، زمان فرد ، حادثدر [۱]

۵ — فهو — اجسام آنوملردن مرکب اولونجه آنوملرك حرکاتی ایچین «خلا» لازم اولور ، آنوملر خلاده حرکت ایدرلر ، اجسامده خلاده حرکت ایدن آنوملرك ترکیات وترتیبانندن عبارت اولور . خلا ذیمقراطیس فلسفه سنده وار ایدی ، جسمدن مجرد اولان ابعاد «خلا» ، جسمه مقارن اولان ابعاد «ملا» ایدی . متکلیمنك قبول ایتدیکی «خلا» شاغلدن خالی بر مکندر .

ابوبکر باقلانی خلایی اثبات اتمکله اولا جوهر فردی اعتراضدن قورتاریور: «برجزه لایتجزی ایکی جزء لایتجزانك «اك» یزنده واقع اولسه هر حالده اونلره تماس ایده جك ، برینه تماس ایدن برجزه دیگرینه تماس ایدن جزدن باشقا اوله جق ، ینه انقسام کله جك » دییه واقع اولان اعتراضه «جوهر فردلرك یکدیگرینه تماسی لازم کلار ، چونکه اارالرنده خلا واردر » کبی جوابی ویریلور .

بوندن باشقا عالمك حدودی ده خلایی استلزم ایدیور ، خلا ثابت اولونجه جسم حادث اولویور . چونکه جوهر فرد جزدن خالی قاله مایور . حیز ایشه فراغ موهوم ، وهمك اثبات ایتدیکی فضا در بوا یسه عدم اولقله جوهرك محلی عدم اولویور ، جوهر عدمدن خالی قاله مایور . چونکه جوهر فردك حیزه احتیاجی ضروریدر . حیز محتاج الیه ، جوهر فرد محتاجدر ، محتاج الیه محتاجدن مقدمدر .

قاضی ابوبکر باقلانی آنوم و خلایی ایشه یارایه جق برحاله جه ویره رك قوللاندی ، آنومك بنفسه تأثیر قوتی ازاله ایتدی .

جوهر فرد و خلا مسئله سی متأخرین متکلمین طرفندن ده شدتله الزام اولوندی . اریق

[۱] زمان مطلق امر موهومدر ، خارجده موجود دکیلدر ، حرکه بمعنی القطع کبی در ، حرکه بمعنی القطع شمله جواله نك دائره سی کبی در که خارجده دائره یوقدر ، بالکنز شراره واردر .

بو ایکسی متکلمینہ مخصوص طبعیاتک آنادامارنی تشکیل ایدبورلردی ، متکلمین مابعدالطبیعیاتہ بویکی کوبری ایله کچبورلر ، بورادده فلاسفہ تسمایله مختلف بر طرزده حرکت ایدبورلردی . چونکہ فلاسفہ مخصوص طبعیاتده آنادامازی بالعکس «هیولی ایله صورت» و «امتناع خلا» ایدی ، فلاسفہ مابعدالطبیعیاتہ ایشته بویکی مخالف کوبری ایله کچبورلر ایدی . متکلمین کوبری نی کچنجه حدوث عالمه واریورلر ، اونکلهده صانعی اثبات ایدیورلر ایدی .

فلاسفہ ایسه اوبر کوبرودن کچنجه قدم عالمه واریورلر ، انجاق امکان عالم طریق ایله واجبی اثبات ایله یورلردی .

فلاسفہ جدیدہ طرفدن قبول اولونان «تکوین» نظریه سی متکلمینہ حق ویریور .  
 ۶ — عرضک عرصه ابرم عرصه قیامی — عرض بالذات متحیز دکدره ، بلکه بالذات متحیز اولان جوهره حلول ایتشدره ، عرض موجوددر . جوهر ایله قائمدره ، عرض عرض ایله قائم اولماز .

ابوبکر باقلانی بو مسئلهده ینه فلاسفہ یه مخالف اولویور ، فلاسفہ یه کوره عرض عرض ایله قائم اولور .

فی الواقع هرایی طرف جوهر و عرضی قبول ایدیور ایسهده متکلمینی تمثیل ایدهن باقلانی نک ایضاحی ایله فلاسفہ نک ایضاحلری بردگیل ایدی .

۷ — عرضک ایکی زمانه عرصه بقاسی — اعراض ایکی زمانده باقی قائماز ، دائم متقاضی و متجدد اولور [۱] . اعراضدن بری نهایته ایره ، اونک مثلی یرینه کلیر ، «اعراض باقی» دیمک اراده باری ایله امشالی تجدد ایدر دیمکدر . جوهرک بقاسی ده عرض ایله مشروطدر بوکا مبنی جوهر بقاسی حالنده ، شرطی اولان عرضک بر مؤثره احتیاجی دولایسیله کندیسیده بر مؤثره محتاج اولور ، بویله جه عالم اصلا صانعدن خالی اولماز .

فرانسز فیلسوفی ده قارت موجوداتک محافظه سی ایچین هر آن قدرت الهیه نک تعلق

[۱] نظام اجسامکده ایکی زمانده باقی قلا دیفته قائلدره ، اوکا کوره اجسام مثالک تجدیدی ایله تجدد ایدر . مشاهیر طبعیوندن کویه نک «حیات دائمی بر کردیاددر» دیمه سی ، «اسکی مادهل یرینه ، حس اولونقمیزین» یکی مادهل قائم اولور «نظریه جدیده سی نظامک رأینیه بر قیمت علمیه ویریور .

ایجاب ایدر، دیمکله متکلمینک بوسوزلرینه تماس ایدیور، بویلهجه جناب حق «خلاق دائم» اولویور.

### مقدمات کلامینک درجه اهمیتتی :

اول — جوهر فرد قبول اولونمازسه هر حالده فلاسفه مذهبی اولان هیولی ایله صورت قبول اولونهجق، بو ایسه قدم علمی استنتاج ایدهجک.

ا. کلاسیلیور که متکلمین باقلانییه موافقتله جوهر فردی تمامیه هیولی و صورتک تقیضی عد ایدیورلر، یوقسا ضدی عد ایتش اولونسایدی بو یولده اداره کلام ایده منزل ایدی. چونکه ایکی ضد اراسنده اوچنجه بر شی بولونه بیلیر.

ثانی — جوهر فرد ثابت اولونجه خاصه هندسه سی موجبجه هر حالده متحیز اوله جق. شونک ایچین که بر حیزده بولونمقسزین جوهر فردک بولونماسی تمتنع در، هر متحیزده حادثدر. چونکه حیزده بولونان جوهر یا متحرک و یا ساکن اولور. حرکه ایله سکون حادث اولمقله متحیزده حادث اولور. ذاتاً هر ایکسی، عرض اولمقله مقدمه موجبجه عرضده بقایوقدر، عرضده بقا اولمقله عرض حادث اولور، معلوم اولدینی اوزره اجسامک حدوثی اعراضک حدوثی ایله، حرکه و سکونک حدوثی ایله اثبات ایدیلیر ایدی، اجسام عرضدن خال اوله مازایدی. جواهرک بقاسی اعراض ایله مشروط اولمقله جوهر باقی قالمق ایچین مطلقاً کنیدیسیله عرض قائم اولمالیدی. جوهر فرد ثابت اولونجه متماثل اولمقله اجسامده متماثل اولویور، متماثل اولان اجسام ایسه تمایز بولونمقسزین بولوناماز، اجسام آراسنده تمایز آنجاق اعراض ایله اولور، اعراض حادث اولمقله اجسام حوادثدن خالی اوله ماز. حوادثدن خالی اولمایان حادث اولور. ایشته بوجهتده اعراضک حدوثیه مبنی ایدی.

فلاسفه هیولی ایله صورت آراسنده تلازمی، صورت نوعیه یی قبول ایتمکله متماثل اجسامی قبول ایتمایورلر. اجسامک آثار مختلفه سنی عدم تماثل نتیجه سی اوله رق قادر مختاره دکیل، بلکه صورت نوعیه یه اسناد ایدیورلر. بالعکس تماثل اجسامی قبول ایدن متکلمین آنفا بیان اولوندینی اوزره بواحتلافی قادر مختاره اسناد ایدیورلر، قادر مختاردن صادر اولان اثر، حادث اولویور.

متکلمین جوهر فرد ایله حدوث عالمه واصل اولدقلری حالده مادیون بالعکس جوهر فردلرک ازلی اولدیغنه، هر برینک نامتناهی و حرکات طبیعیه لری بولوندیغنه قائل اولویورلر.

عرضك عرض ايله قائم اوله ماماسی، ایکی زمانده باقی قالماسنك قبولی اسبابنه کئنجه مادام که اجسامك حدوتی اعراضك حدوتیله ثابتدر، اعراض حادث اولمی که حوادثه محل اولان اجسامده حادث اوله بیلسون. چونکه حوادثدن خالی اولمایان جسم حادثدر . ابوبکر باقلانی<sup>۱</sup> اعراضك حدوتی ایچین ایکی زمانده باقی قالماسی قبول ایتدی [۱]، اعراض ایکی زمانده باقی قالمایچه حادث اولور اعراضك ایکی زمانده باقی قالماسی حقنده شویله سبب کوسته ریلور ایدی: «بقا ايله صحت فنا آراسنده منافات وارددر». ایشته بومقدمه یه مبنی اعراض باقی دکیلدر .

اعراضك ایکی زمانده باقی قالماسی ایچین بر مقدمه دها لزوم کورولدی: «عرض عرض ايله قائم اوله ماز .» فقط بوده کافی کلدی، دیگر بر مقدمه دها احتیاج حاصل اولدی: «اجسام اعراضدن خالی دکیلدر». اجسام اعراضدن، حوادثدن خالی اولمایچه اجسامه حادث دهنیلدی فقط بونك ایچین ینه بر مقدمه دها قبول اولوندی: «اولی اولمایان حوادث ممنوعدر». دیگر بر تعبیر ايله عالمك بوتون اجزاسی اولان جواهر و اعیان حوادث غیر متناهی سلسله سی اصلا جائز دکیلدر .

اجسامك حدوتی مسئله سنه چیقارائلر اولجه اشعار اولوندینی وجهله جهیمیه و معتزله متکلمینی ایدی، اجسام حادث اولونجه جناب حق جسم دینه مه یه جك، صفات و افعال کنديسیله قائم اوله مایه جق ایدی. بالاخره اجسامك حدوتی مسئله سی اشعریه متکلمینه ده داخل اولدی. ایشته سلفیه نك ذم ایتدیکی کلام طریقی بودر .

حوادث نامتناهی سلسله سی قبول اولونه جق اولور سه «نوع حادث قدیم، اوله بیله جك ایدی آرتیق اعراضدن خالی اوله مایان جسم حادث اولامایه جق ایدی، بلکه قدیم اوله بیله جك ایدی بونك ایچین نامتناهی حوادثك امتناهی، بر اصل اولق اوزره قبول ایدلدی، بونی اثبات ایچین ده برهان تطبیقه مراجعت اولوندی . فی الواقع برهان تطبیق فلاسفه طرفندن اخذ اولونمش ايسه ده ینه ارالرنده تطبیقات اعتباریله مهم فرق وار، ایدی برهان تطبیق مقدمات واهییه مستند ایدی [۲].

مقدمات کلامیه شویله جه خلاصه اولونه بیلیر :

۱ — جوهر فرد ثابتدر .

۲ — زمان فرد ثابتدر .

- ۳ — خلا ثابتدر [۱] .
- ۴ — اعراض ثابتدر [۲] .
- ۵ — اعراض باقی دگیدر [۳] .
- ۶ — بقایا ایله صحت فنا آراسنده منافات واردر .
- ۷ — عرض عرض ایله قائم اوله‌ماز [۴] .
- ۸ — قدم عدمه منافیدر . [۵]
- ۹ — اجسام ثابتدر . [۶]
- ۱۰ — اجسام اعراضدن خالی دگیدر . [۷]
- ۱۱ — جسم بوتون اعراضی مستلزمدر .
- ۱۲ — نامتناهی حوادث سلسله‌سی یوقدر . [۸]
- ۱۳ — دلیلک باطل اولماسندن مدلولده باطل اولور . [۹]
- ۱۴ — اجسام متناهی در . [۱۰]
- ۱۵ — جواهر متناهی در . جواهرده حقیقهٔ اختلاف یوقدر . [۱۱]
- ۱۶ — مجردات یوقدر .
- ۱۷ — وجود ذهنی یوقدر . [۱۲]

- [۱] بعد مفروض مناسنه کلن خلا متکمین وبعض اشراقین عندنده ثابتدر . فقط بعد مجرد مناسنه کلن خلایق اشراقین متکمین ایله برابر قبول ایده‌رلر . خارج عالمده متکمین عندنده عینی معنایه کلان خلا واردرکه اوکا بعد دینیر .
- [۲] ابن کیسان الاصله کوره اعراض یوقدر . موجودلر ، جواهردر .
- [۳] فلاسفه ومعتزله به کوره زمانلر ، حرکله ، صوتلردن ماعدا اعراض باقیدر .
- [۴] فلاسفه جه قائم اوله‌بیلیر .
- [۵] متکمین وفلاسفه جه قبول اولونمش براصلدر . بواصل مع مافیه علی الاطلاق قبول اولونماشدر .
- [۶] ضاربن عمرو ایله حسین‌التجاره گوره جسم اعراض مجموعیدر . فلاسفه جدیده آراسنده ظهور ایده‌ن عرضیه به مقابل بولر اسلام عرضیونی اولمش اولویورلر .
- [۷] صالحیه بوکا مخالفدر .
- [۸] فلاسفه جه نوع حادث قدیمدر ، سلفیه جه نوع مقدور حادث دگیدر .
- [۹] متأخرین متکمین طرفندن اخذ اولونماشدر .
- [۱۰] نظام مخالفدر . اوکا کوزه جسم نامتناهی اقسامه منقسمدر . ابوالهذلیک وقوع بولان اعتراضی لوزرینه « طفره » بی قبول اتمشدر .
- [۱۱] بالذات اشعری تمائل اجسامی انکار ایده‌ر .
- [۱۲] بعضی متکمین بوکا مخالفدر .

- ۱۸ — کلی امر اعتبار پذیر .  
 ۱۹ — ماهیاتك تركيب عقليسی یوقدر . [۱]

مقدمات مذکورہ نك مستلزم اولدینی نتیجہ لردہ بویله جه خلاصہ اولونور .

۱ — عالم حادثدر [۲] .

۲ — آثار مختلفه ، واختلاف اعراض ، قادر مختاره مستنددر [۳] .

۳ — صانع قادر مختارددر [۴] .

۴ — اجسامی احداث آنجا ق اعراضی احداث ایله در ، یوقسا اعیانك احداثیله  
 دکیلدر . جوامر صفاتسز اوله رق باقیدر [۵] ؟

۵ — اجسام دیگر بر اجسامه ویا اعراضه منقلب اوله ماز [۶] .

۶ — جوهر فرد حیاتی و حیات ایله مشروط اولان اعراضی قبول ایده بیلیر [۷] .

۷ — بعد ، موهوم بر امتداددر [۸] .

۸ — مقادیر ( خط ، سطح ، جسم ) عرض اوله رق موجود دکیلدر [۹] .

۹ — زمان ، عرض و جوهر اوله رق موجود دکیلدر . بلکه امر و همی در . [۱۰]

۱۰ — عرض متحیز ایله قائم بر موجوددر [۱۱] .

۱۱ — عدد امر اعتبار پذیر [۱۲] .

[۱] منطقی قبول ایده ن مشکمین بوکا مخالفدر .

[۲] فلاسفیه کوره قدیمدر .

[۳] فلاسفیه کوره صورت نوعیه به مستنددر . صورت نوعیه صورت جسمیه کی جوهردر .  
 اجسامدهی آثارك علت فاعلیه سنه « طبیعت » دینیر .

[۴] فلاسفیه کوره فاعل موجبدر : آثار کنندیسندن بالا اختیار صادر اولور .

[۵] اکثر جهیمیه و معتزله نك مذهبی ده بودر .

[۶] بومسئله تائل اجسامك نتیجه سیدر ، اکثر معتزله ده بومذهبده در .

[۷] بونك مبدئی « حیاتده بنیه شرط دکیلدر » قضیه سی در ، متأخرین معتزله بوکا مخالفدر .

[۸] فلاسفیه کوره موجود و متحقق بر امتداددر . مشائیینه کوره جسم ایله قائم ، اشراقینه  
 کوره بنفسه قائمدر .

[۹] فلاسفیه کوره عرضدر ، « کم متصل قارالذات » در .

[۱۰] افلاطونه کوره مستقل بر جوهردر ، فلاسفیه کوره عرضدر ، « کم متصل غیر قارالذات » در .

[۱۱] فلاسفیه کوره عرض بر ماهیتدر که خارجده بولدینی وقت اونی مقوم اولان محله ، موضوعنده

بولونور ، موضوع ایسه بنفسه مقومدر .

[۱۲] فلاسفیه عندنده « کم منفصل » در .

- ۱۳ — وحدت و کثرت ، وجوب و امکان کی امراعتباریدر [۱] .
- ۱۳ — «این» دن ماعدا امراض نسبیہ یوقدر، اودہ اجتماع، وافتراق، حرکت و سکوتہ منعصر در [۳] .
- ۱۴ — علم، فانی قبول ایدر ، بالکلیہ منعدم اولہ بیلیر [۳] .
- ۱۵ — عالم حادث اولونجه فاسی صحیح اولور .
- ۱۶ — اعدامہ تمایز و اختلاف یوقدر بلکه تمائل و تشابه وارد ، یعنی برینہ جائز اولان برشتی دیگر برینہ جائز اولہ بیلیر . بومسئله نیک اہمیتی شوندن ناشیدر . عالم حادث اولونجه ماہیتی «من حیث ہی ہی» عدمی قبولدن عبارت اولویور . عالمک وارلغندن اولنکی عدمی ایله وارلغندن صوکرکی عدمی آراسندہ فرق یوقدر . چونکہ اعدام آراسندہ تمایز و اختلاف یوقدر . متکلمین فناء عالمک جوازی ایچین بونی مبدأ قیلمشدر [۴] .
- ایشته باشده باقلانی اولدینی حالہ متکلمینک مبدأ و معاد مسئلہ سنک قبولانہ مجبور اولدقلری مبادی عقلیہ مهمہ بونلر در .

## ب — مسائل کلامیہ

- ۱ — بقا — وجود اوزرینہ زائد برشی دکلدر، بلکه ایکنجی زماندہ کی وجوددن عبارتدر، برنجی زمانہ نسبتلہ «وجود»، ایکنجی زمانہ نسبتلہ «بقا» دینیر . ایکنجی زماندہ کی وجود ذات اوزرینہ زائد دکلدر . بقا، صفت نفسیہ در [۵] . ابویعلی، ابوالعالی، فخر رازی و مشایخ حنفیہ ، بصرہ معتزلہ سنک جمہوری ، قاضی ابوبکر باقلانی ایله برابر در .
- قاضی ابوبکر باقلانی بومسئلہ دہ ابوالحسن الاشعریدن ایرلمشدر، اوکا کورہ بقا آیری .

[۱] فلاسفہ عندندہ امر موجود در ،

[۲] فلاسفہ عندندہ امراض نسبیہ ، یدی در : . این، متی ، وضع ، اضافت، ملک، فعل ، افعال . «جوہروکم وکیف» ایله مقولات اونه بالغ اولور .

[۳] فلاسفہ یہ کورہ انحاق صورت نوعیہ نیک، ہیأت ترکیبیہ نیک زوالی صورتیلہ عالم، فانی قبول

ایدہ بیلیر . چونکہ مادہ قدیم در .

[۴] فلاسفہ یہ کورہ اعدامہ تمایز و اختلاف وارد . بومسئلہ وجود ذہنی مسئلہ سنک فرعیدر .

وجود ذہنی اثبات یدہ نلر تمایز اعدامہ ، نفی ایدنلر اعدامک عدم تمایزینہ قابل اولمشدر کہ جمہور متکلمین مذہبنہ موافق در .

[۵] تمہیدالاول

برصفتدر، صفت وجودیہ در، وجود اوزرینہ زائددر، صفت نفسیہ دگیلدر . الله بقاصفتی ایلہ باقیدر .

بغداد معتزلہ سنک جهوری ، ابوالحسن الاشعری ایلہ برابردر .

۲- غیر مسلمہ نعمت — غیر مسلم ، عجبا دنیادہ نعمت الہیہ بہ نائل اولورمی ؟ یوقسا نعمت گوریلن شیلر استدراج میدر ؟ قاضی ابوبکر باقلانی یہ گورہ غیر مسلم دینادہ نعمتہ نائل اولور .

مشایخ حنفیہ قاضی ابوبکر باقلانی ایلہ برابردر .

قاضی ابوبکر باقلانی بومسئلہ دہدہ ابوالحسن الاشعری دن آیرلمشدر . بوکا کورہ غیر مسلم دنیادہ نعمت الہیہ بہ نائل اولہماز ، نعمت کبی کورولن شیلر نعمت دکیل ، بلکہ نعمت در ، استدراج در .

۳- کہوم الہی بی ایشیتلک — ذات باری ایلہ قائم اولان کلام سبحانی نک ایشیدیلوب ایشیدلمہ مسی خصوصندہ قاضی ابوبکر باقلانی ینہ ابوالحسن الاشعری یہ مخالفت ایدیور . قاضی ابوبکر باقلانی یہ گورہ قرآن مبین اوقونور ایکن کلام الله مسموع اولماز ، ابوالحسن الاشعری یہ کورہ بالعکس مسموع اولور . ابوبکر باقلانی ایلہ ابوالحسن الاشعری نک ایشیدیلوب ایشیدلمہ مسی حقندہ اختلاف ایتدکری کلام ، کلام نفسی در کہ ذات باری ایلہ قائم در ، یوقسہ کلام عربی دگیلدر . چونکہ کلام عربی ہر ایکسینہ کورہ محدثدر .

ابوالحسن الاشعری ہر موجودک ایشیدلمہ سی اساسی اورتہ یہ قویور ، بوکامبی موسی علیہ السلام کلام نفسی بی ایشتمشدر اعتقاد تدہ بولونیور بومسئلہ دہ ماتریدیہ امامی ابومنصور ماتریدی ایلہ ابواسحاق اشعری قاضی ابوبکر باقلانی ایلہ برابردر .

۴- صفات ضمریہ — نصوص شرعیہ دہ وارد اولوب مجرد سمع و خبر ایلہ ثابت اولان صفات جلیلہ یہ «صفات خبریہ» دینیر، صفات خبریہ نک بر قسمی صفات ذاتدر: عین ، وجہ ، ید کبی ، بر قسمی دہ صفات افعال در : نزول ، استوا کبی . سلفیہ واوکا موافق اولان اہل اثبات صفات خبریہ بی نصوصدہ اولدینی کبی قبول ایدیورلر بوبابدہ تشبیہ ، تکلیف تعطیل و تحریفی قبول ایتہ یورلردی . یعنی مخلوقا سنک صفاتہ بگزمکسزین ، کیفیتنی تعیین ایتکسزین ، نفی وانکار ایتکسزین جلال سبحانیسنہ ، لایق اولدینی وجہلہ معنای ظاہری بوزمکسزین بوتون صفات خبریہ بی اثبات ایدیورلردی . اہل تأویل ایسہ بوکبی صفات

جلیلہ بی مخلوقہ لایق عد اتمکله ظاہری اوزرینہ حمل ایدہ میورلر ، بالضرورہ تاویل  
جہتہ کیدیورلردی

قاضی ابوبکر باقلانی بوبایدہ ابوالحسن الاشعری وسلفیہ ایلہ برابردر . بوکا مبنی  
« تمہید الاوائل » دہ ، « الابانہ » دہ وجہ ، یدین ، عینین ، رحمت وغضبت کی صفتلری  
صفات ذاتن صایور ، استوا و قیامتہ کلک کی صفات افعالی قبول ایدیور ایدی [۸]  
صفات خیرہ دہ ابوالحسن الاشعری ، باہلی ، ابو الحسن الطبری و ابوبکر باقلانی کی  
ائمہ کلامک ایکی قوللری بیلہ یوق ایدی [۲] .

ابوبکر باقلانی ، شریکلری ابو اسحاق اسفرائینی ایلہ ابن فورک بوتون نصوص  
متواترہ وارد اولان صفات خبریہ بی قبول ایدرلردی .

تاویل صفات ، الاول جہیمہ طرفندن ایلری وسورولمش ، اوندن معتزلہ بہ کچمش ایدی  
ابوالمعالیدن اعتباراً اشعریہ دہ داخل اولدی . ابوالمعالی الجونی ، انعکاس ادلہ یہ بہ مبنی  
صفات خبریہ بی انکار اتمش ایدی . صفات خبریہ حقندہ دلیل قطعی بولہ مایور ایدی . [۳]

۵ - قسرت عیم - ابوبکر باقلانی قولدہ کی قدرت باندہ اشعریدن ایریلیور ایدی .  
ابوالحسن الاشعری قدرتک ، مجرد فعلہ اقتراندن باشقا برائیر اثبات ایلہ میور ، ابوبکر  
باقلانی ایسہ قولدہ کی قدرتی صفت فعلدہ موثر قیلور ، اصل فعلدہ ایسہ جناب حتی مؤثر  
طوتیور ، بو حالہ قولدہ کی فعل ایکی قدرتک تأثیری آئندہ واقع اولویور ، بویلہ جہ  
بعض حوادث ، صفات فعل جناب حقت مخلوقی اولمایور ایدی [۴] .

۶ - مال - الاول حالی احداث ایدہن ابوهاشم جبائی ایدی ، حال اویلہ بر معلوم در کہ  
موجودہ صفت اولہ بیلیر ایسہ دہ موجود اولہ ماز ؛ علیت ، قدرت کی . ابویعلی دہ حالہ قائلدر .

۷ - مجردات - باقلانی مجرداتک ثبوتی انکار ایدیور ، مادیات عالمندن باشقا عوالم  
قبول اتمہ یور ایدی ، بو خصوصہ بوتون قدما ی متکلمین ابوبکر باقلانی ایلہ برابر ایدی ، بوکامینی  
حدوث عالم دلیللری ماسبقدہ بیان اولوندیغی اوزرہ اجسامک حدوتہ مبنی ایدی ، اجسامک  
حدوث عالم دلیلی مجرداتہ شامل اولہ ماز ایدی ، مجردات ایسہ خارجہ موجود دکیل ایدی ،

[۸] ابن تیمیہ ، ابن القیم الجوزیہ

[۲] کتاب العقل والنقل

[۳] ابن تیمیہ الحرانی

[۴] تمہید الاوائل

ابو حامد غزالی دین سوکرا ینہ اکثریت عظیمہ بو مذہبیدہ قالمشیر ، مجرداتی انکار ایله مشیر ایدی .

۸ - مسوع وقبح — ابوبکر باقلانی دنیاده مدح وقدحه ، آخرتده ثواب وعقابہ مستحق اولوق معناسنه کلن حسن وقبح انجاق شرع ایله ثابت اولور ، عقل حسن ، وقبحی مدرک دیکلدر ، یالکز ادراکه الت اوله بیلیر ، دعواسنی مدافعه ایدیور ایدی . باقلانی حسن وقبحک عقلاً ادراک اولونماماسی خصوصنده برجت قائمه کوره مه یورایدی . برشیئک نبوتی حقتده دلیل قطعی قائم اولما ییجه « دلیل عدم ، عدم دلیلدر » قاعده سنجه اونک نفی ایدلمسی لازم کله جکدی .

ابوالمعالی ابوبکر باقلانی ایله برابر عصر ثالث هجریده حادث اولان بومسئله ده فقهایه مخالفت ایدیورلر ، اشعری به او یورلردی .

ابوبکر باقلانی ایله امثالک عمده لری اولجه بیان اولویدی فی اوزره خصمک دلیلنی قدح ، خصمندن حجت مطالبه دن عبارت قادیر ، بلا علم بر شیئی قطعی اوله رق اثبات نصل متفی ایسه ، نفی ده اوله جه متفی در ، بر مسئله حقتده دلیل قطعی اولمقسزین اومسئله نی اثبات نصل دوغرو دکیل ایسه اومسئله نی نفی ده اوله جه دوغرو دیکلدر . دوغروسی ادله به حقنی ویرمیلدر . حال بوکه ابوبکر باقلانی وموافقلری بویه یامیورلردی .

ایونصر سجزی ، ابوالقاسم سعد الزنجانی کی حدیث وقفه وسنت علماسی بومسئله نی ابوالحسن اشعری نک اسلامده احداث ایتدیکی بدعتلردن صایمشلردی [۹] . بو حالده کرک باقلانی ، کرک ابوالعالی ، قیصه سی اشعریلر بوبدعتلری لاشعوری اوله رق ترویج ایدیورلردیمک اولویور .

۹ - ظلمم مقدره می در ، دکیل می در ؟ کور یوزرکه بو عالمده ظلم واقع اولویور . حال بوکه اللهدن باشقا فاعل یو قدر ، عجبا بو ظلمی الله می یاپیور ، حاشا ! الله ، اصلاً ظلمکار دیکلدر . او حالده یاپان کیم در ؟ بومسئله علماء دینی اشغال ایدیور ایدی . ابوبکر باقلانی ، ابوالحسن الاشعری به موافقت ایله ظلمک مقدر اولمادیغنه قائل اولویور ایدی . قاضی ابویعلی ، ابن الزاغونی ده بویاکیسی ایله بولونیورلردی . بونلره کوره ، « ظلم ، باشقاسنک ملکنده تصرف ایتک در جناب حق هر نه ایشلر سه ملکنده متصرف اولقله ایشله دیکی ظلم اولماز . الله تعالانک هر شیئی امر ، هرشیدن نهی ایله مه سی چاژ اولور » . بونک اساسی تحسین وقبیح عقلی نک عدم نبوتی ایدی .

جمهوره کوره ظلم مقدوردر ، شو قادار که جناب حق ظلمه قادر اولدینی خالده اوندن منزله در . جمهور فعل باری ایچین حکمت صمدانیه اثبات ایدرلر ، فعلنی قبا ایچین تنزیه ایلر لر .  
 ۱۰ - موسک و انبیاده هانگیلری افضلدر . — ابوبکر باقلانی معتزله یه موافقتله ملائکه نك بشر دن افضل اولدیغنی الزام ایدیور ایدی . بو باده ابو عبدالله الحلیمی اونکله برابر در [۱] .

۱۱ - نبوتک ثبوتی — ۱ ابوبکر باقلانی نبوته عاندا اولان عام انجاق معجزات طریق ایله حاصل اولور ، دیور ایدی . ابویعلی ، ابوالعالی ومارزی ، خلاصه جمهور متکلمین بو باده باقلانی ایله برابر ایدی . جمهور متکلمین عندنده ک نام و کامل اولان طریق بو ایدی . بو طریقده ایلری کیدنلر سحری ، کراماتی ، قصه سی انبیانک ماعداسندن خوارق عاده یی تمامیه انکار ایدرلر ایدی [۲] .

قدما مدرسه سنه قارشی کلن ابوحامد محمد غزالی نبوتک ثبوتی مسئله سننده طریق معجزدینی قبول ایتیمور ، بوتون جمهوره قارشی کلیور ایدی . معجزه طریقندن باشقا بر طریق قبول ایتیمنلر معجزه نك امکانی ایچین بر مقدمه یه لزوم کور و یورلردی : سبب ایله مسبب آراسنده لزوم عقلی یوقدر . . بوندن باشقا اجسامک متائل اولماسندن ده استفاده ایدورلردی .

فلسفه جدیده «قوانین طبیعت ضروری دکلدر ، بلکه ممکندر» دعواسیله بو اصلی تأیید ایدیور . مالبرانشک علل عادیه نظریه سی بو اساسه یار دیم ایله یور . زمانزده شایع اولان فلسفه امکانیه بو مقدمه نك صدقی اورتیه قویور .

ب — معجزه نك ، نبوتک صدقه دلالتده کی دورت طریق آراسنده [۳] ابوبکر باقلانی شو طریقده سلوک ایدیور : معجزه رسولک فعلی دگیلدر ، ادعا ایتدیکی خارق عاده نك ایشله دیکی فعلک ، دعواسنه مطابق بولوندیغنی معلوم اولونجه جناب حق اوننی تصدیق ایتمش اولور . بو حال شویله دیمک کبی در : مثلاً علی افندی طرفندن ایلچیلک کی ادعا ایدن بر کیمسسه علی افندی به «اگر سنک ایلچیک ايسهم بکا بر مکتوب یاز ویا بر آته بیک ویا شو یولده [۱] حلیمی اولیانک کرامتنی انکار مسئله سننده ابو اسحاق استقرائینی ایله ، روح مسئله سننده .

فلسفه ایله برابر ایدی . مشارالیه ماوراءالنهر شافعیلرندن ایدی .

[۲] نته کیم ابو اسحاق اسقرائینی ایله حلیمی کرامات اولیایی انکار ایدر لر .

[۳] معتزله طریق ، فقها یعنی تحسین و تقبیح عقلی به قائل اولانلرک طریق ، اشعری واکثر مشایخ متقدمین طریق ، باقلانی نك مقبول طریق

الشیات مجموعه سی صانی : ه

بولون، دیسه ویا برشی ایشله دیک زمان اونک تصدیق ایتدیکی بیلنه جک افعال ظاهره حسیه دن بر فعلک ایشله نهمه سنی ایسته سه علی افندی ده بونی یا یسه ایشته بو فعل « بو آدم، نم ایله چیم در » دیمک حکمنده در، معجزه نك، پیغمبرك دوعرو اولدیغه دلالتی انجاق بو طریق ایله ممکندر. معجزات، ادله اقوال مجرا سنده در.

ابوالمعالی، حنیفه دن ابو محمد الصابونی، وامثالی بو مسئله ده ابوبکر باقلانی ایله برابر در لر. ابوالمعالی نك بیانته کوره بو طریق باقلانی عندنده مقبول بر طریق در [۱].

مع مافیه ابو بکر باقلانی نك بعضی یرلرده ابو الحسن الاشعری و ابی شریکی ابو اسحاق اسفرائینی و ابن فورک ایله ابویعلی، ابو الحسن بن الزاغونی نك طریق لرینه سلوک ایتدیکی ده واردر. بو طریق شویله تقریر اولونیور: پیغمبر لی تصدیق ایتک ممکندر. تصدیقه دلیل یالکز معجزاتی یاراتمق در. معجزه یالانجی نك الله ظهور ایدنجه انبیانك صدقه عائد دلیل باطل اولور. آرتق پیغمبری تصدیق ایده جکاری بر طریق قالمزده جناب حقه ممکندن عاجز اولماسی لازم کایر، بو ایسه محالدر. الله پیغمبرك صدقه دلالت نصب ایتدن عاجز براتق مستحیل اولونجه اونک صدقه دلالت نصب ایتمه سی ممکن اولور. بو ایسه یالکز معجزه نی، یاراتمق ایله حصول بولور. بناء علیه یالانجی نك الله معجزه نی یاراتمق غیر مقدور اولور [۲].

۱۲ — اعجاز قرآن — ابوبکر باقلانی قرآن مبین معجزه سنی دیگر معجزات حسیه دن آیریور [۳]: «معجزه لر اوقات مخصوصه ده، احوال مخصوصه ده، اشخاص مخصوصه اوزرینه قائم اولدینی حالده قرآن مبین معجزه سی عمومیدر» [۴].

ابوبکر باقلانی قرآن مبین معجزه سنی اوچ وجه ایله بیان ایدیور: ۱ — قرآن مبین حوادث کونییه نك تصدیق ایتدیکی اخبار غیبیه نی متضمن در [۵] ۲ — پیغمبر، امی اولدینی

[۱] ابن تیمیه .

[۲] شیخ الام ابن تیمیه الحرانی

[۳] فی الواقع معجزات حسیه نی تأمل ایدن کیمسه نك قلبنه اول امرده، حقیقت امری تأمل ایتدن اول ال چابوقانی کی برشبه کله بیلیر ایسه ده قرآن معجزه سنده بویله شی یوقدر. قرآن معجزه سی الا ن باقیدر، فقط معجزات حسیه الیوم قالمشدر.

[۴] اعجاز القرآن .

[۵] رومک ایرانه غلبه سی، فتوحات اسلامییه، عربلرک قرآن مبینه قارشی چیقامایا جقلری، دعوت

پیغمبری نك اطراف وکنافه یابیلماسی، الخ کی

حالدہ انبیاء سالفہنک روش وسیرندن ، اقوام سابقہنک قصہ وحکایہ لرنندن خبر ویریور .  
بونلرک ہریری غایت فصیح وغایت بلیغ اوزرہ وارد اولمشدر [۱] . ۳ — قرآن مینک  
نظم وتالیفی بلغائی عاجز براقتشدر .

ابوبکر باقلانی «تورات وانجیلدہ قرآن میندہ کی نظم وتالیف معجزہ سی یوقدر ،  
تورات وانجیل انجق اخبارغیبہ بی متضمن اولمامسی اعتباریلہ معجزہ اولہ بیلیرہ دیور [۲] ،  
نظم وتالیفدہ کی اعجازی اوزون اوزادی بہ ایضاح ایدیور ، قرآن میندہ کی صنایع  
بدیعہ بی پک کوزل کوستہ ریور .

ابوبکر باقلانی قرآن میندہ کی درجہ بلاغتی کوسترمک اوزرہ پیغمبریمزک خطبہ لرنی ،  
ایران ملکی ایلہ نجاشی بہ کوندردیکی مکتوبلری ، حدیبیہ مصالحہ نامہ سنی ، مشور  
سوزلرنی ایراد ایدیور؛ آراسندہ چوق ، پک چوق فرق بولویورده نظم کریمہ بالذات  
پیغمبریمزک بیلہ قادر اولہ مایہ جغفی اورتیہ قویور .

بوندن باشقاینہ نظم کریم ایلہ برنسبت آکلاشیلحق اوزرہ ابوبکر الصدیق  
خطبہ سنی ، حضرت عمر حقتدہ کی عہدنامہ سنی ، حضرت عمرایلہ ابو عبیدہ ومعاذ بن جبل  
آرہ لرنندہ کی حکایہ لری ، حضرت عمرک مشہور کتاب السیاسیہ سنی ، حضرت عثمان ، علی ،  
ابن مسعود ومعایوہنک خطبہ لرنی ، قس بن ساعدہنک او مشہور خطبہ سنی ، حجاج بن  
یوسف الثقفی نک خطبہ سنی ، مسیلمة الکذابک وحی دیہ اورتیہ آتدینی سوزلری [۳]  
داہا بر طاقم شعرلر وقصیدہ لری ذکر ایدیور .

ابوبکر باقلانی ابوالحسن الاشعری وعامہ اشعریہ ایلہ برابر معجزہنک الک آزمقدارینی ،  
بر قصہ سورہ اولحق ویا بو قادر بر آیت اولحق اوزرہ قبول ایدیور . « بو مقدارک  
آزندہ قارشوسنہ چیقمادن عاجز اولہ جقملرنہ دائردلیل قائم اولمامشدر » دینیور [۴] .  
ابوبکر باقلانی « قرآن معجزہ سی تحدی [۵] ایلہ دور ، تحدیدن صوکر قریشک عجزی

[۱] کتب سہاوہ وغیر سہاوہنک ساحۃ شمولندہ بولونمایان علوم ومعارفی ، جوامع کلی حاوی  
اولامسی بو قسمدہ داخلدر . [۲] اعجاز القرآن .

[۳] ابو بکر الصدیق بنی حنیفہ ایلچیلرنندن مسیلمة نک سوزلرنندن بعضی سوزینی دیکلہمک  
ایستہ مشدی . اولندہ بعض شیلر او قودیلر ، ابوبکر الصدیق « یازیق سزلہ ! عقلکز نہیہ  
کیتدی ؟ یو سوز اویلہ بر سوزدرکہ اصلا الہدن صادر اولاماز » دیمشدی .  
[۴] اعجاز القرآن .

[۵] تحدی میدان اوقومقی دیمکدر . قرآن میندہ تحدی آیتلری وارددر : قل لئن اجتمعت  
الاناس والجن - فلیأتوا بحدیث مثله - فان لم تفعلوا ولن تفعلوا . . . الایہ

کورولونجه معجزه اولدینی ظاهر اولور، بو حالدده ید بیضایی کورمک حکمنده اولور؛ موسی علیه السلام فصل آغاچدن الھک سوزینی ایشیدنجه الله سوزی اولدینی آکلامش ایسه قرآن مینی ایشیدن کیمسه ده، بلاغت ایله الفتیه کوره احوال مختلف اولقله برابر، قرآنک الله سوزی اولدینی آکلار [۱] «دیور، «عجازی هم عرب» هم ده عرب لساننده بلیغ اولان کیمسه بالضروره آکلایه بیلیر. فقط یابانچی اولان ویا بلیغ اولمایان کیمسه — یالکنز عربک عاجز قالدینی، اهل لسان عاجز قالدیه اهل لسان اولمایانک اولویتله عاجز قاله جغنی بیلیمکه — بالاستدلال معجزه اولدینی بیلیر «دعواسنی مدافعه ایدیور [۲]. قرآن میندنکی وجوه بلاغتک الک یوکسک درجده اولدینی برر برر صایه رقی ایضاح ایله یور [۳]

ابوبکر باقلانی علی الاطلاق برسوزی تنقید ایتکی پک کوچ بولویور، انسانده عقللرک، مختلف اکلایشلرک متبان، بیلکیلرک متفاوت اولدینی دوشونورک بحق تنقیدی عقلنه صیغیره مایور. بروجه آتی بیتلری ایراد ایتدن کری دورمایور:

وكم من عائب قولاً صحيحاً      وآفته من الفهم السقيم  
ولكن تأخذ الأذان منه      على قدر القراح والعلوم [۴]

[۱] تهکیم اعرابی تک بری «فاصدع بما تؤمر» نظم کریمه قارشی سجدهیه قالمش، مشرکیندن بری «فلما استیاً سوا خالصوا نجياً» آیت جلیله سنی ایشیدنجه کلام الی اولدینی تصدیق ایله مش ایدی. عربک بر تک فیلسوفی ولید بن المغیره «ان الله يأمر بالعدل والاحسان ..» آیت کریمه سنی حقنده «بونی بشر سویله یمز» دیمش ایدی. بلغای عربدن عتبه ده «حم فصلت» سورده شریفه سنی ایشیدنجه شاشروب قالمش ایدی.

[۲] معارضه بشرک قدرتی داخنده در، اهل لسان اوندن عاجز قالدیه قرآنک معجزه اولماتنده شبهه قالماز، «سيف شریعت قارشی دوردیلر، فقط حکم بلاغت قارشی دورامادیلر» سوزی نه کوزل بر سوزدر! تواتراً معلومدرکه مشرکیرک اراده لری قرآنی تکذیبه، حجج قرآنی ابطاله تعلق ایدن اراده لرک، احتراصلرک اک شدتلیسی ایدی، معارضهیه قالشیدیلر، «ساحردر، شاعردر، کاهندر، مجنوندر، اوکره دلشدر» دیدیلر، نه لر دیمه دیلر. فقط قرآن میننه قارشی بر سورمه بیله کتیره مدیلر. بوحال معلوم اولونجه قرآنک اونلری عاجز برافندلرینی کوسته برر. چونکه روحیات قانونی موجبنجه اراده جازمه دن، قدرت ایله برابر فعل کری قالماز.

[۳] اعجاز القرآن.

[۴] بو بیت شاعر مشهور مثنوی تکدر، مآلی شودر. دوغری بر سوزی عیبلی صایان نجه انسانلر وارددرکه اونک باشلرندکی بوبلاء یا گلش بر آکلایشدن ایلر وکلیر. فقط قولالقر، قریحه لر بیلکیلرینه کوره اوندن آله جغنی آلیر.

اهز بالشعر اقواماً ذوی سنة      لو انهم ضربوا بالسيف ماشعروا  
على نحت المعانی من معادنها      وما على اذالم تفهم البقر [۱]

خلاصہ قاضی ابوبکر باقلانی انسان سوزنی تنقیدی يك کوچ بولونجه «جهانك ربی  
اولان تا كرى تعالانك سوزنی نه صائرسك !» دیور .

۱۳۔ روح — روح حقندہ متکلمین رد رلو اویوشامایور، ابوبکر باقلانی یہ کورہ روح  
برعرضدر، کندیسنک بیانہ کورہ اکثر متکلمین مذہبی بویلہ در، بیان وایضاح ایتدیگنہ  
نظراً جسددہ کی روح ایکی قسمدر بری جسد ایلہ قائم اولان حیاند، دیگر نفس در،  
نفس صولوق دیمکدر. شریکی استاذ ابواسحاق اسفرائینی باقلانی ایلہ برابر در. اکثر خصوصہ  
باقلانی یہ موافقت ایدن قاضی ابویعلی بورادہ اوندن آریلیور. بوکا کورہ روح بر جسم در،  
اجزاء بدنہ کی هوادر، ابوالعالی یہ کورہ جسم لطیفدر. جہور متکلمینجہ مختار اولان  
مذہبہ کورہ «شویکل محسوس» در. ابوالحسین البصری یہ کورہ اعتدال مزاجدر. ابو حامد  
غزالی و ابو عبد اللہ حلیمی یہ کورہ جوہر مجرد در. روح حقندہ متعدد اقوال وارد در.  
قطعی بر شی یوقدر، قطعی اولان سوز «قل الروح من امر ربی» قول کریمی در.

۱۴۔ ایمانہ — ایمان حقندہ ابوبکر باقلانی دوعزودن دوعزویہ شیخی، استاذی  
اولان ابو عبد اللہ بن مجاہد دن آریلیور. بلکہ بر واسطہ ایلہ شیخی واستاذی اولان  
ابوالحسین الاشعری ایلہ برلہ شیور. ابوالحسین الاشعری نك قولی جہم بن صفوانك قولہ  
بکزر، ہر ایکسی دہ ایمانك یا لکیز تصدیق دن عبارت اولدیفندہ اتفاق ایدیورلر. شوقادارکہ  
جہمہ کورہ یا لکیز معرفت کافیدر، تلفظ شرط دگیلدر. اشعری یہ کورہ تصدیقك قبول  
اولونماسی ایچین شہادتین ایلہ تلفظ شرطدر. دیگر بروایتہ کورہ احکامك اجراسی ایچین  
شرطدرکہ اصح روایت بودر. ابو منصور ماتریدی نك قولی دہ بودر.

ابن مجاہد ابوالعباس قلانسی ایلہ برابر اکثر سلفہ موافقت ایدیور: ایمان «تصدیق  
وقول وعمل» در. سلفدن فقہاء کوفیونہ کورہ «ایمان تصدیق وقول» در. ابن کلاب

[۱] صوك بيتي كندی ضبطہ کورہ داما آبی بولدم. مطبوع نسخہ «على نحت القوا  
فی من مقاطعها وما على لهم ان تفهم البقر» صورتندہ یازیلیدر.

مائی شودر: بن ایمن غنمش بر جماعتی شعر ایلہ حرکتہ کتیرمك ایستہ دم، نہ کزر!  
اونلر قلنچ اورولسہ بیلہ فرقنہ وارمازلر. معدنلردن بولوب چیقارمق بنم وظیفہ مدر، فقط بر طاقیم  
«اوکوزلر آ کلامایہ حق اولورسہ بکا نہ!»

بصری بو خصوصده فقهاء کوفیونہ موافقت ایدیور ، امام هام ابوحنیفہ بومیانده در .  
سلف ایله فقهاء کوفیون اراسنده کی نزاع ، نزاع لفظی در ، چونکه سلف عندنده عمل  
صحت ایمانک شرطی دگیلدر [۱]

### ج — مسائل اصولیه

ابوبکر باقلانی علم کلامده یوکسک ، بک یوکسک بر مقامده اولدینی ، علم کلامک  
مؤسس لرندن بولوندینی حالده اصول فقہده بومرتبه نی حائر اولامامشدی .  
اصول فقہ ملت اسلامیہده محدث اولان علوم اسلامیہ دندر ، سلف نصوصک الفاظندن  
معنای استنباط خصوصنده بر ملکه لسانیه مالک ایدی ، لسان عرب اونلر ایچین  
برسلیقه ایدی . سلفک انقراضندن صوکر ا عرب اولمایانلر عربلر ایله قاریشدی ، بالطبع  
لسان عرب بونلر ایچین سلیقه اوله مادی ، اول امرده لسان عرب قواعدی وضع  
اولوندی ، صوکر احکام شرعیہ استنباط ایتک ایچین قوانین تقرر ایتدی . بویه جه اصول  
فقہ ظهوره کلدی .

اصل فقہی وضع ایدن ابویوسف یعقوب الانصاری ایدی (۱۸۲) . فقط ایلک اول  
تدوین اولونوب المزه کچن کتاب شافعی نک (۴۰۶) الرساله سی ایدی [۲] .  
بوصره لرده هنوز اصول فقہک قواعدی منتظم ومستوفی دکیل ایدی . مسائل احتیاج  
نسبتنده ترتیب اولونمش ایدی ، اصول فقہک اساسی حقنده وضع اولونان ایلک طاشلر  
حکمنده ایدی .

اصول فقہده بری فقہانک ، دیکری متکلمینک طریق واصطلاحلرینی مبین اولمق  
اوزره ایکی مسلک حاصل اولدی ، فقہا فقہه عابد شاهدلر ومثاللری چوغالتق ، تطبیقسانه  
اعتنا ایتک طریقنی طوتمشلر ایدی . فقہا طریقنی وضع ایدنه ، که نیشله دن ، ائمه حنیفه ایدی .  
ابوبکر الرازی الجصاص (۳۷۰) اصول فقہ حقنده بر کتاب یازدی ، صوکر اخلاقیاتی  
وضع ایدن قاضی ابوزید الدبوسی (۴۳۲) قیاس بحثنی هر کسدن زیاده توسیع ایتدی ، قیاسده  
محتاج ایله اولان شرطلری اکمال ایله دی ، بونکله اصول فقہ کمال بولدی ، مسائل  
تهذیب ، قواعدی تمهید ایدلدی . اصول فقہی اصول فقہ یابان قاضی ابوزید الدبوسی ایدی .  
تقویم الادله ، اک مشهور اثر لرندن در

[۱] ابن تیمیه

[۲] حماة الاسلام . شمس الاثمة الکردری ، موفق الدین الخوړا زسی .

بوندن صوکر شیخین فخر الاسلام پزدوی (۴۸۲) ایله شمس الائمة السرخسی (۴۸۳) تألیفات نافعه ده بولونديلر بو دورت ذاتک کتابلری اصول فقهده «ارکان اربعه» در بولردن اول ماوراءالنهرده بولونان فقهاء حنفیه نکر رئیس ابومنصور محمد الماتریدی نکر (۳۳۳) ده مأخذ الشرایع نامنده کی کتابک ، اصول فقهه عائد بر کتاب اولدینی ده ذکر اولونیور ایسه ارکان اربعه درجه سنده اولمایه جق .

برارالق اصول فقه مندرس اولمش ایسه ده شمس الائمة الکوردی (۶۴۲) یکیدن احیا ایتمش ایدی بناء علیه اصول فقهی احیا ایدنلر دبوسی ایله کردری ایدی متکلمین مسائلک صورتلری ، فروع فقهیدن تجرید ایدرک ممکن مرتبه استدلال عقلی طریقته میل ایتک مسلکفی طوتمشله ، اهلی اعتزال ایله شافیه بومسلکی اختیار ایتمشله ایدی [۱] .

معتزله قاضیسی عبدالجبار همدانی (۴۱۵) اول امرده «العمده» نامنده بر کتاب میدانده قویدی ، متأخرین معتزله نکر اک حاذق اولان ابوالحسن البصری (۴۶۳) «العمده» یه «المعتمد» نامیله کوزل بر شرح یازدی .

مشاهیر شافیه دن امام الحرمین ابوالمعالی الجونی (۴۷۸) «البرهان» ی ، تلیدی ابوحامد محمد غزالی (۵۰۵) «المستصفی» ی میدانده کتیردیلر . بودردی ده مسلک متکلمین اوزره یازیلان اصول فقهده «ارکان اربعه» در . فی الواقع بولردن اول ائمه شافیه دن ابوبکر الصیرفی نکر الرسالة شرحی ، وابن فورکک (۴۶) مقدمه سی ، و ابوالعالی عصرنده بولونان ابو اسحاق شیرازی (۴۷۶) نکر «اللمع» ی وار ایسه ده «ارکان اربعه» درجه سنده چیقمامش ایدی .

بودرت کتاب فخرالدین رازی (۶۰۶) ایله سیف الدین آمدی (۶۳۱) طرفلرندن تلخیص اولوندی .

فقهاء حنفیه دن ابوالعباس احمد الساعاتی (۶۸۴) اصول پزدوی ایله سیف الدین آمدی نکر یازدینی «احکام» ی جمع ایدرک «بدیع» نامی التنده الحق بدیع براز میدانده کتیرمش ایدی [۲] .

کندیسندن احمد بن حنبلک مذهبی منتشر اولان ، علم کلامده بک چوق یرده ابوبکر

[۱] ابن خلدون ، حضری

[۲] ابن خلدون

باقلائی یہ موافقت ایدن قاضی ابویعلیٰ دہ (۴۵۸) اصول فقہہ عائد «العمدہ» «الکفایہ» کتابلرینی یازمش ایدی [۱]، قاضی ابویعلیٰ اصول فقہی ہر حالہ مسالک فقہا اوزرہ یازمش، حنیفہ ایہہ برلشمش اولہ جق۔ چونکہ پدرینک، فقہاء حنفیہ دن ابوبکر رازیدن مذهب حنفی تدرس ایتہ سی، کندیسنک اشعریہ بی رد حقندہ، اخبار صفائی تاویل خصوصی ابطال حقندہ اثرلری بولونماسی معتزلہ ایہہ اشعری نک تمثیل ایتدکری متکلمین مذہبی طونامایہ جغفی کوستہ ریر۔

اعاظم مالکیہ دن اندلس حافظ و فقیہی ابوالولید سلیمان الباجی (۴۷۴) نک «الاشارہ» سی فقہا مسالکی اوزرہ اولہ جق در۔ چونکہ شرقہ کیدوب موصل قاضی سی ابوجعفر السمنانی دن طریقت باقلانی بی اخذ ایتش ایدی۔ فقط ابن حاجب (۶۴۶) اصول فقہی مسالک متکلمین اوزرہ اولمغلہ مالکیلرہ دہ مسالک متکلمین کچدی، مشارالہک منہی الاصولی احکام آمدی نک ملخصی ایدی۔

اصول فقہ حقندہ درمیان اولونان بو معلومات تاریخہ دن اکلایشلہ جغفی اوزرہ باقلانی نک نہ مسالک فقہائی ترویج ایدنلر، نہ مسالک متکلمینی الزام ایدنلر آراسندہ برقوقی بوقدی۔ اصول فقہ، باقلانیدن صوکرانکشاف ایتش، کمالہ وارمش ایدی فی الواقع ابوبکر باقلانی اصول فقہ مسائلنی پکائی بیلیر ایدی، بوندہ دہ پک یوکسک درجہ بی احراز ایتش ایدی، یالکیز اصول فقہک تدوینندہ بولونمامش، علم کلامدہ اولدینی کبی اصول فقہدہ خدمات برکزی دسی سبق ایتش ایدی۔ اصول فقہ مسائلندہ مخالفت ایتدیکی خصوص شایان اهمیت ایدی۔ مسالک متکلمین اوزرہ اصول فقہ یازان دورت رؤسادن ابو حامد محمد غزالی مستصفاسندہ بر جوق محلہ باقلانی مسالک نہ سلوک ایتش، ابوزید دبوسی نک قیاس حقندہ کی سوزلرینی اخذ ایلمش ایدی [۲]۔

بورادہ ابوبکر باقلانی نک بعضی مسائلنی بیان ایدہ جکیز:

۱ — اصولیون منصوص اولمایان احکام دیندہ دہ حضرت پیغمبرک «علیہ الصلوٰۃ والسلام» اجتہادی جائز اولوب اولماسی خصوصندہ اختلاف ایتشاردی۔

ابوبکر باقلانی بو بایدہ توقف ایدیور۔ واقعہ؛ مذہبی طوتیور، ہیچ برشیننی کسیدیروب آتمایور ایدی، ابو حامد محمد غزالی بو مسئلہ دہ قاضی باقلانی ایہہ براردی [۳]

[۱] ابن تیمیہ

[۲] شیخ الاسلام الحرانی

أئمة حنفیه چه مختار اولان مذهبه کوره وحیه انتظار ایتک شرطیله بیغمبریمزک اجتهادی جائزدر .

۲ — احکام فرعیده مجتهد لر در لودر لو اختلافه دوشمشلردی، هر مجتهد مصیب میدر؟ حق متعدد میدر؟ یوقسا مجتهد مصیب اولدینی کی مخطی ده اوله بیایمی؟ حق بر میدر؟ اولکی یولده بولونانلره « مصوبه » ایکسجی یولده بولونانلره ده « مخطئه » دینمشدی . قاضیمز بو باده مصوبه طریقنی طوتیور، حتمک تعدد ایتدیکنی قبول ایدیور ایدی . ابو حامد غزالی باقلانی ایله برابردر . مصوبه تکرار اختلاف ایدیورلر: حتمده نص بولونمایان حادثهده اجتهاددن اول معین بر حکم یوق میدر؟ حکم ظنمی تابعدر؟ یوقسا معین بر حکم وارده اصابت ایله مکلف دکیل میدر؟ قاضی باقلانی برنجی رأی التزام ایدیور، ابو حامد محمد غزالی ینه قاضیمز ایله برابردر .

اصحاب ابی حنفیه بومسئلهده عندنده راحج اولان رأی شـودر: جناب حق عندنده هر حادثهک معین بر حکمی واردر، او حکمه دلیل نصب اولونمشددر . هر کیم دلیلۀ ظفریاب اولور ایسه مصیب اولور . اوغراشیر، اوغراشیرده بر دلیلۀ ظفریاب اوله مازسه مخطی اولور . اجتهادندن ناشی ثواب قازانیر، خطاسی ده عفو اولونور .

۳ — اصول دینده تقلیدک جائز اولوب اولماسی خصوصنده اصولین اختلاف ایتمشلردی . جمهور، اصول دینده تقلیدی منع ایدیور ایدی، ابوبکر باقلانی بوباده جمهوردن ایرلماش ایدی .

جمهوردن ایریلوب تقلیدی جائز کوره نالحق بصره قاضیسی عیدالله ابن الحسن الغنبری (۱۶۸) ایدی [۱] . ابواسحاق اسفراینی ظاهریه یی ده قاضی عیدالله ابن الحسن الغنبری ایله برابر کوسته ریور .

قاضی عیدالله بن الحسن الغنبری یوقاریده اشارت اولوندینی اوزره الک مهم بر مسئلهده جمهوردن ایریلور: هر هانکی مذهبه، هر هانکی بر دینده اولور ایسه اولسون، مسلم اولسون، غیر مسلم اولسون، کیم اولورسه اولسون اجتهاد اربانه چوق، بک چوق قیمت ویریور؛ عقلیاتده هر مجتهدی مصیب کور یور [۲] .

هانکی بر دینده مخالفلرک اجتهادینی تصویب ایده جک قادر حریت افکاره رعایت ایده جک، انصاف کوستره جک بر دین رئیس، بولونه بیلیر؟ ایسته بصره کی فقیهی بول،

محدثی چوق ، عالمی حسابسز برشہر دہ ، ایکسجی قرن ہجری دہ ، ائمہ مجتہدینک ، جیوجیولی بولونڈینی برعصر دہ اسلام قاضیسی بولونان برذات ، اسلامک بخش ایتدیکی استقلال افکار سایہ سندی ، حقیقت اوغورندہ قفا باتلادان ، فکر یوران ہرہانکی بر انسان اولور ایسہ اولسون اونک اجتہادینہ حرمت ایدیور . اصابت ایدرسہ نہ اعلی ! دیور ، اصابت ایدہ متر ایسہ اونی طبقی دین اماملری ، اسلام مجتہدلری کبی معذور کوریور .

بصرہ مجتہد وقاضیسی « لایکف اللہ نفساً الاوسعما » نظم کریمنہ یابدشوب کرک اہل سنتی انکار ایدن اہل بدعت اولسون ، کرک اہل اسلامی انکارایلہین باشقا بر دین ومسلسک اربابی اولسون ، کیم اولورسہ اولسون اونی معذور صایور . « اسلامی انکار ایدہ نلر ، اہل سنتی طانیایانلر حتی ادراک ایدہ مامشلر ، اللہدن قورقارق عقیدہ سنہ صارلمشلدرد ، تعذیب کرم الہی بہ لایق دکیلدر » سوزینی اولو اورتا اعلان ایدیور . قدری اثبات ایدہ نلر حقند « ہؤلاء عظموا اللہ » [۱] ، قدری انکارایلہینلر حقندہ « هؤلاء نزهوا اللہ » [۲] دیمکک ہراییکی طرفی مصیب کوریور . [۳]

بصرہ قاضیسنک بو فکری ہر نہ قادار جہور طرفندن ترویج اولونماش ایسہ دہ ینہ بویلہ بر فیکرک علماء اسلامیہ اراستندہ اختلافی بر مسئلہ اولدینی بارز بر حقیقت در . مع ماقیہ فقہاء داود دیہ امامی داود طاہریدن ( ۲۷۰ ) دہ بو قول حکایہ اولونمشدر .  
 ۴ — اجتماع سکوتی نک [۴] حجت اولوب اولمامسندہ اصولیون پک زیادہ اختلافہ دوشمشلر ایدی . برطاقملری قطعی بر اجتماع ، دیگر طاقملری ایسہ ظنی بر اجتماع اولدیغہ قائل اولمشلر ایدی . بعضیلری اجماع سکوتی بی اقبایہ حصر ایتمشلر ، بر قسمی دہ حادثہ نک ظہوری زمانندہ بولنوبدہ حقندہ بر حکم اوزرہ اتفاق ایدن مجتہدلرک اولدکلرندن صوکرایہ بر اقشدر ایدی .

ابوبکر باقلائی اجماع سکوتی مسئلہ سندی شافعی بہ وائئہ حنفیہ دن عیسی بن ابانہ ( ۲۲۱ ) موافقت ایدیور . اجماع سکوتی بی اجماع دکیل ، حجت بیلہ طانیایور [۵]

[۱] قدری اثبات ایدنلر اللہ تعظیم ایتشلر ، عظمتی کوزتمشلدرد .

[۲] قدری انکار ایلہینلر دہ الہی نالایق اوصافدن تنزیہ ایلمشلدرد .

[۳] ابن السمانی

[۴] برطاقم مجتہدلر افتا ویا حکم ایدوب دیگرلری ، مذہب تقرر ایتدند اول بوکا واقف اولدق عادتہ تأمل زمانتی کچیردکدن صوکرایہ قلیاً انکار ایتہمک صورتیلہ حاصل اولان اجماع در .

[۵] کشف یزدوی

## ۵ — مؤلفاتی

قاضی ابوبکر باقلانی نك پك چوق اثرلری وارد [۱]. فقط طبع اولونانی یوقدر [۲].  
 یالكز «عجاز القرآن» مطبوعدر. بوكا مبنی اثرلری حقنده اوزون اوزادی یه ایضاحات  
 ویره میه جكم. بزم طرفلرده قاضیمزك كتابلری شیوع بولماش ایدی. فقط وقتيله كتابلری  
 پك زیاده شایع ایدی. صوكر اكلنلر كتابلرندن پك چوق استفاده ایتشلر ایدی :  
 امام الحرمین ابوالعالی الجوبنی علم کلامده بر سوز سوبله مدم که اونك حقنده  
 ابوبکر باقلانی نك کلامندن اون ایکی بیک یاپراق حفظ ایتش اولمایلم، دیمش ایدی [۳].  
 ابوالعالی بوبایده ابن سینایه بکزه بور ایدی، ابن سیناده فارابی نك کتابلرینک  
 تلیدی ایدی .

متأخرین متکلمینک سرفرازی ابوعبدالله بن الخطیب فخرالدین الرازی اشعریه مذهبی  
 حقنده کی سوزلرینک مهم بر قسمی باقلانی نك کتابلرندن اخذ ایتش ایدی. [۴]  
 ابن خلکانده متعدد کتابلری اولدینی تصریح اولونویور ایسهده اسملری ذکر  
 اولونماش ایدی. شیخ الاسلام تقی الدین ابن تیمیه الحرانی ایله تلیدکاملی حجة الاسلام ابن القيم  
 الجوزیه برطاقم کتابلرینی بیلدیر یورلر ایدی. کشف الظنوده پك آزی ذکر اولونمشدر.  
 بز بوراده واقف اوله بیلدیکمز اثرلری بیان ایده جکمز :

۱ — اعجاز القرآن — بو کتاب مصرده طبع اولونمشدر. اسمنک دلالتندن اکلایشله جفی  
 وجه قرآن کریمک معجزه اولدینی اثبات مقامنده قلمه آلتش، غایت مفید بر اثردره  
 یوقاریده تعلیماتی میاننده بعض سوزلری نقل اولونمشدر. اعجاز القرآن اوقویان کیمسه  
 ابوبکر باقلانی نك بلاغت وادبیاتدهده پك یوکسک بر مرتبه بی احراز ایتدیکفی بلاتردد  
 تصدیق ایدر. ذاتاً باشقادرلو قاضی باقلانی اوله ماز .

۲ — مذهب الوداعی وتخصی الملائ — بو قیمتلی اثر شیخ الاسلام ابن تیمیه نك  
 « کتاب العقل والنقل » ی [۵] ایله حجة الاسلام ابن القيمک « الجیوش اسلامیه » سند  
 مذکوردر، تمهید الاوائل باقلانی طریقنی عام کلامنی تمامیه ایضاح ایدر، تعلیماتی میاننده ،  
 کورولدیکی وجهله ، بعضی سوزلری نقل اولونماش ایدی. قاضیمز بوراده نصاری، مجوس،  
 براهمه ، صابئه بی ده رد ایدیور، مجسمه یه قارشى قیانتجفی صیریور .

[۱] ابن خلکان [۲] اكفاء القنوع [۳] سبکی [۴] ابن تیمیه الحرانی  
 [۵] وافرأ کتاب العقل والنقل . مافی الوجودله نظیران - ابن القيم الجوزیه

شیخ الاسلام ابن تیمیہ ایله حجۃ الاسلام ابن قیم الجوزیہ صفات الہیہ دہ اہل اثبات مذہبی بیان ایتدکاری صرہ دہ تمہیدالاولیٰ نقلاردہ بولونمشلر ایدی [۱] .

۳ — الابانہ — الابانہ دہ تمہیدالاولیٰ کی باقلانی طریقہ ، وعلم کلامی ایضاح ایدرہ . ابن تیمیہ ایله ابن قیم صفات الہیہ مسائلندہ بوکتابدن نقل ایدرلر . ابوالحسن اشعری نک الابانہ سی باشقادر [۲] .

۴ — الحیرۃ — « الجیوش الاسلامیہ » دہ مذکوردر .

۵ — دقایق الکھوم — کتاب العقل والنقلہ مذکوردر . سیاق وسباقہ نظراً مقالات ومذاهب حقندہ اولہ حق

۶ — الملل والنحل — کشف الظنون دہ مذکوردر ، کتاب العقل والنقلہ مذکوراولان دقایق الکلامدن باشقا اولہ حق .

۷ — ہدایۃ المرشید — شیخ الاسلام الحارانی نک « الفرقان » ی ایله کاتب چلبی نک « کشف الظنون » ندہ مذکوردر . کلامہ دائر برادر .

۸ — الاستبصار — سیوطی نک « الانتقان فی علوم القرآن » ی ایله « کشف الظنون » دہ مذکوردر . علم قرآن حقندہ یازلمش اولہ حق .

ایزمیری

۳۱ نisan ۹۲۷

اسماعیل صفی



[۱] تمہیدالاولیٰ اباصوفیہ کتبخانہ سندہ ( ۲۲۰۱ ) ، عاطف افندی کتبخانہ سندہ ( ۱۲۲۲ )

نومرودہ موجوددر .

[۲] « الابانہ » ابو منصور ماتریدی وابو المنتہاک « فقہ اکبر » شرحیلہ ، ملا حسین بن الاسکندرک « وصیتنامہ ابی حنیفہ » شرحیلہ ، « کتاب الابانہ » نک ابی « ضمیمہ » سی ایله برابرہندہ طبع اولونمشد . اشعری دہ تقرر ایدہ اعتقاد الابانہ دہ مندرجدر .